

54425

54425/592

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

1991 JAN 10

ACTA HISTORICA

TOMUS LXXXVIII

**HUNGARIA
SZEGED
1989**

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

ACTA HISTORICA

TOMUS LXXXVIII.

**HUNGARIA
SZEGED
1989**

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA**

Szerkesztő bizottság

**DR. ANDERLE ÁDÁM, DR. GAÁL ENDRE, DR. KRISTÓ GYULA,
DR. MAKK FERENC, DR. A. SAJI ENIKŐ, DR. SERFŐZŐ LAJOS**

Redegit

DR. LAJOS SERFŐZŐ

Szerkesztette

DR. SERFŐZŐ LAJOS

Műszaki szerkesztő

DR. GAÁL ENDRE

HU ISSN 0324-6965

**Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America: History and Life***

EGY ELMULASZTOTT VÁROSTROM TANULSÁGAI (Az aradi vár „ostroma” 1849 januárjában)

1849 január végén a Délvidékről felvonuló bánsági hadosztály Damjanich János tábornok parancsnoksága alatt Arad alá érkezett. Az osztrák kézen lévő várat ekkor Gaál Miklós tábornok vezetésével egy kb. 6000 fős magyar sereg ostromolta.

Gaál az Országos Honvédelmi Bizottmánynak január közepén írt jelentéseiben arról számolt be, „miszerint az ostrom-munkálatok annyira előhaladtak már, hogy elegendő rohamcsapattal a vár okvetlenül elesik”.¹ Jelentései nyomán az OHB arra utasította a Délvidékről felvonuló Damjanichot, hogy fölfelé való menetelésében – melynek célja a Tisza középső folyása volt, ahová a katasztrofális hadihelyzet miatt a kormány elrendelte a különböző hadszíntereken működő csapatok összevonását – ejtse útba Aradot, segítsen a várat elfoglalni, s onnan siessen majd kijelölt helyére.

Gaál nemcsak a kormánynak írta bizakodó hangú jelentéseit, de Damjanichot is többször megkereste levélben, s arról tájékoztatta, hogy mire Arad vára alá érkezik, az erődítmény „ostromkész” állapotban lesz, egyben türelmetlenül sürgette, hogy minél gyorsabban csatlakozzék ostromseregéhez.

Damjanich közvetlenül megérkezése után megvizsgálta a várat, s a „szemléstet kiderítette, hogy az erős vár bevételére semmi, de semmi előkészület megtéve nincsen, sőt, hogy a várat ostromló nehézütegek lőszerei is teljesen fogyatékán vannak. Damjanich erősen kifejezte e dolog fölött megbotránkozását, leplezetlen jelentést tett a kormánynak, s pár napi veszteglés után fölkerekedett rendeltetési helye felé Battonyára.”²

Damjanich segédtsíztjének az eseményekről adott rövid, tömör összefoglalója csak sejtetni engedi, hogy a honvédsereg két tábornoka között komoly nézeteltérésre került sor. Damjanich ugyanis – Asserman szerint – joggal kérte számon tábornok társán a vár ostromának elégtelenségét, főképp miután többször is sürgette őt a mielőbbi Arad alá vonulásra. Ám mielőtt egyértelműen Gaált tennék felelőssé a várostrom elhanyagolásáért – s szembesülnék „párbajuk” dokumentumaival –, röviden tekintsük át, hogy milyen lehetőségei voltak az ostrom előkészítésére, s milyen feladatokkal bízta meg az OHB 1849 januárjában.

¹ Vendrei (Aschermann) Ferenc visszaemlékezése. Közli: Aradi vértanúk albuma. Szerk.: VARGA OTTÓ. Bp. 1892. (a továbbiakban: Aradi vértanúk) 70.

² Aradi vértanúk 70–71.

Az aradi vár parancsnoka Berger cs. kir. altábornagy az 1848. október 3-i királyi leirat vétele után – melyben V. Ferdinánd az országgyűlést feloszlatta, az országot haditörvények alá helyezte és Jellacic horvát bánt teljhatalmú királyi biztossá nevezte ki – felszólította a városi hatóságot, hogy térjenek vissza a király iránti engedelmességre, a megyében azonnali hatállyal fejezzék be az újonccallítást és a városban állomásozó mozgó nemzetőrséget küldjék el, majd mivel a hatóság nem teljesítette kívánságait, október 7-én hajnalban és délben közel egy óráig ágyúztatta a várost.³ Ezt követően Máriássy János őrnagy – aki a tiszántúli mozgó önkéntes nemzetőrsereg parancsnokaként tartózkodott Aradon – arra kérte a kormány elnökét, hogy az aradi polgárok gyámolítására maradjon állomáshelyén, ami természetesen azt jelentette, hogy a vár őrsége és a város között nyíltan beállt a hadiállapot.⁴ Máriássy ereje arra nem volt elegendő, hogy elkezdhesse a vár ostromát, ezért célja az volt, hogy az erősítést jelentő zászlóaljak és tüzérség megérkezéséig elzárja az erődítményt a külvilágtól, megakadályozza, hogy a környező falvakból élelmiszert, Temesvárról pedig lőszerutánpótlást szállíthassanak oda.

1848 december közepén az ostromműveletek vezetését Gaál Miklós ezredes vette át. Máriássy ugyanis nem tudta megnyerni sem a katonák, sem a polgári lakosság bizalmát, s a december 4-i sikertelen éjszakai várostrom valamint a december 14-i újaradi veszített csata után helyzete tarthatatlanná vált, „Máriássy parancsnokságát már megelégtették. Panasz panaszra ment a kormányhoz, s ez végre is elhatározta, hogy Máriássyt elmozdítja.”⁵ Gaál december 21-én az OHB-hoz írt jelentésében számolt be a parancsnokság átvételéről, valamint arról, hogy „itt több, az ostromhoz szükséges eszközök hiányzanak.” Hogy feladatát „kellő eréllyel” és hatékonysággal végezhesse, sürgősen ágyúkat, tüzéreket, „1 zászlóalj, legalább egy osztály rendes, kitanult gyalogságot; 2 zászlóalj honvédet; 1 osztály rendes, kiképzett huszárt; 2500–3000-ig való fehér fecskefarkú gyalogsági kabátot s szintén annyi kék gyalog nadrágot” kért táborába küldeni.⁶ Január 7-én újra központi segítséget igényelt: ezúttal nagyobb összegű pénz utalványozását sürgette, hogy huszársága és tüzérsége részére lovakat vásárolhasson.⁷

Az új ostromsereg-parancsnok azonban nemcsak a kormánytól várta csapatai erősítését, hanem helyben, a mozgó nemzetőrség szervezésével és lehetőség szerinti felfegyverzésével is foglalkozott. Erélyes segítőtársra talált e munkájában Boczkó Dániel Arad megyei kormánybiztos személyében, aki nagy reményeket fűzött Gaál működéséhez. Szinte még meg sem száradt a tinta Gaál parancsnoki kinevezésén, s alig vette át az ostromsereg felett a vezényletet, Boczkó már január 1-i – újévköszöntő –

³ Máriássy János – A magyar minisztérium elnökének 1848. október 9-én. Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) H. 2. Kossuth-Polizei-Akten. 199. sz. Vukovics Sebő – Hadügyminiszternek 1848. október 11-én. OL H. 2. Kossuth-Polizei-Akten. 200. sz.

⁴ Lásd Máriássynak a 3. sz. jegyzetben említett jelentését.

⁵ Aradvár és Aradváros ostroma 1848–49-ben. Galsai Kovács Ernő 1848/49-iki honvéd őrnagy naplója. Az előszót írta: DR. MÁRKI SÁNDOR. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: JUHÁSZ FERENC. Aradon 1911. (a továbbiakban: GALSAI) 20.

⁶ OL H. 75. Hadügyminisztériumi általános iratok. 1848:12593. sz.

⁷ OL H. 75. 1849:913. sz.

jelentésében felsőfokon áradozott róla Kossuthnak: „Gaál Miklós tábornok, akarom mondani ezredes, már egészséges, kint jár, s a posztokat gyakran maga is megvizsgálja; tapasztalt, tudományos ember, kötelességét érti. Képességére, korára nézve a tábornokságot valóban megérdemelné. Máriássynak szerencsétlen parancsnoksága idejében ha ezen ember vezérlette volna az aradi hadsereget, az aradi és temesvári vár rég kezünkbe lett volna.”⁸ Természetes tehát, hogy a mozgó nemzetőrség kiállításában nagy buzgalommal segítette az új parancsnokot, bár a megyében nem sok sikert jósolt e nemzetőri szervezetnek, mert a megye „lakossága csaknem egészen oláhságból áll”. Becslése szerint 4–500 gyalogos, és 120–150 lovas nemzetőrt tudnak talán kiállítani.⁹ A megyei és városi nemzetőrség főparancsnokának január 9-én kelt jelentése megerősítette Boczkó várakozását, amennyiben Gáll László alezredes arról számolt be, hogy addig egy 220 fős gyalog- és egy 60 fős lovassapatot sikerült megalakítaniuk, ráadásul a gyalogságot kellően fel is fegyverezték.¹⁰

Kossuth elismerően nyugtázta Gaál erélyes intézkedéseit, de segélykérő leveleire csak visszafogott ígéretekkel válaszolhatott. Január 3-án pl. tudatta vele, hogy mintegy 2500 emberre való ruhát küldetett táborába, valamint azt, hogy az „ágyúk s muníció iránt történtek intézkedések, ne csodálkozzék rajta ezredes úr, ha jelen körülmények között ez nem történhetik oly gyorsan, mint kívánnók”.¹¹ A várostrom szisztematikus előkészítése mellett azonban mással is megbízta az OHB elnöke Gaált. Az ország „új fővárosának”, Debrecennek féltése annyira lekötötte Kossuth figyelmét, hogy az aradi ostromsereget is e célnak – ti. Debrecen megvédésének – akarta alárendelni. Január 7-i levelében még csak mint lehetőséget vetette fel ugyan, hogy Bem erdélyi sikerei ellenére félő Debrecennek Erdély felőli megtámadása, „de ha Ön azon mozgó Colonnal, melyet az erdélyi passzus biztosítására destinált, a Maros völgyén benyomulhatna s Bemnek Tordán álló seregrészével combinatív Puchnert elzárhatná addig, míg Bem a székelyekkel egyesülve Szeben felé nyomulna, egyesült erővel Erdélyt biztosíthatnák”. Kihangsúlyozza ugyan, hogy ez nem parancs, „de ha ezredes úr hazafiúi indulata szerint ezt jónak találná, ne is tegyen kérdést, hanem cselekedjék”.¹² Két nappal később, január 9-én kelt levelében azonban a döntést már nem bízta Gaálra, hanem egyértelmű utasításokkal látta el a tábornoki kinevezés előtt álló parancsnokot.¹³ Elrendelte, hogy használható aradi csapataiból és a Bánságból nyert segéderőkből alakítson két 4–5000 fős dandárt (mint már említettük, Gaál ostromserege január közepén kb. 6000! főt számlált), s ezeket, „mint megfigyelő hadtestet a Nagyváraddal való összeköttetés fenntartására Zaránd megyében a Körös völgyében alkalmazza”. Feladatát a következőképpen határozta meg Kossuth: „Bem és Ön fedezzék Nagyvá-

⁸ OL H. 2. Kossuth-Polizei-Akten. 566. sz.

⁹ Uo.

¹⁰ A jelentést Gáll László Boczkónak írta, aki január 10-én továbbította azt az OHB-nak. OL H. 75. 1849:730. sz.

¹¹ Kossuth Lajos Összes Munkái XIV. köt. S.a.r. BARTA ISTVÁN. Bp. 1953. (a továbbiakban: KLÖM XIV) 26.

¹² Vasárnapi Ujság 1899. évf. 459.

¹³ „... pár nap alatt szerencsém leszen tábornoki ranggal oly tért kapcsolni össze, mely lelkes tehetségeinek megfelel.” – írta fentebb már idézett január 7-i levelében Kossuth Gaálnak.

radot és Debrecen, s szerezzék vissza biztosan Erdélyt, amint ez megvan, s ezáltal tiszai vonalunk biztosítása kiegészítve, akkor Ön velem közlött másik tervével leend megbízva. Most méltóztassék jól megérteni: a bánsági hadsereg Damjanich alatt jó Aradhoz, onnan a körülményekhez képest a tiszai vonalon Perczel-Répásyval egyesülendő. A bácsi hadsereg Pétervárad ellátása után jó Szegedre, onnan hasonlóképp a tiszai hadsereggel egyesülendő. Ön pedig ezúttal Nagyváradot, Debrecen fedezi, s Erdély meghódítását segíti. Ez a legfontosabb feladat”.¹⁴

Gaál Miklós tehát ahelyett, hogy minden figyelmét és energiáját a várostrom előkészítésének szentelhette volna, január 10-e körül kénytelen mással, a kormány és az országgyűlés új székhelyének fedezésével is foglalkozni, sőt Kossuth utasításában ez utóbbit jelölte meg elsődleges feladatául.

Arad vára ezzel szemben kitartóan védte magát, s mivel Gaálnak az erődítmény körülzárására sem volt elegendő ereje, Temesvárról időről időre sikerült a várba jutatni az élelmiszer- és lőszerutánpótlást. A vár parancsnoka, Berger cs. kir. altábornagy január 3-i levelében megszakított minden kapcsolatot a magyar hadügyminisztériummal, s értesítette Gaált is, hogy a magyar hatóságoktól semmilyen levelet vagy rendeletet ne továbbítson a várba, mert azokat olvasatlanul visszaküldi.¹⁵ Vízkereszt napján a várórség letette a hűségesküt „a fiatal, 18 éves alkotmányos császárnak, I. Ferenc Józsefnek”.¹⁶

Január közepén már új utasításokkal látta el az OHB elnöke a frissen kinevezett tábornokot. Debrecen védelme helyett ismét Arad mielőbbi bevételét tűzte ki feladatául. „Tábornok úr kimondhatatlan fontos szolgálatot tenne a hazának, ha Arad várát rögtön bevehetné. De rögtön kellene történni, mert félck, ha Bem nagyon szorítandja Puchnert és Gedeont, ez a Maros völgyére veti magát” – hangsúlyozta január 15-i levelében. E levelében tudatta vele azt is, hogy Damjanich – a hozzáküldött utasítás szerint – hadosztályával Arad felé vonul, hogy segítségére legyen a vár bevételénél, s arra bízta, „frjón hát tábornok úr Damjanichnak, és sürgesse, hogy siettesse útját, talán hogy Arad bevételénél erejével ő is hasznosan közredolgozhassék”. A kért anyagi segítségre vonatkozóan azonban értésére adta, hogy sem pénzt, sem ruházatot, sem fegyvert a közeljövőben nem tud küldeni táborába.¹⁷

Gaál január 16-án két jelentésben számolt be az OHB-nak addig végzett munkája eredményeiről és további céljairól. Az első, 277 sz. alatt kelt levele kész haditervet tartalmaz az elkövetkező pár hétre. Visszautalva még Erdély elfoglalásának fontosságára tudatja Kossuthal, hogy „egy 2500 gyalogosból, 150 lovasból és 5 lövegéből álló kis csapatot” bocsátott Bem rendelkezésére, de úgy véli – s Bem január 8-i hozzáírott levelében megerősítette ezen meggyőződését –, hogy a lengyel tábornok az ő komolyabb segítségnyújtása nélkül is megtisztítja Erdélyt az osztrák erőktől. A továb-

¹⁴ Vasárnapi Ujság 1899. évf. 460.

¹⁵ Gaál Berger levelét január 7-én továbbította a hadügyminisztériumba. OL H. 2. OHB:1849:537. sz.

¹⁶ Az aradi vár ostroma 1848 és 49-ben. P. FEISTRITZER RAYMUND naplója. A német eredetiből fordították: Dr. Kristyó István és Szöllőssy Jenő. Kéziratban. Katona Tamás tulajdona. (a továbbiakban: FEISTRITZER) 1849. január 6-i bejegyzés.

¹⁷ Vasárnapi Ujság 1899. évf. 460.

biakban – nagy fantáziáról és önbizalomról téve tanuságot – a következőket javasolja és kéri az OHB-tól:

„Nos, teljes meggyőződéssel ismételten azt javaslom, hogy mivel a kormánynak Erdély felől nincs félnivalója, és Arad és Temesvár bevétele most a legfontosabb, ezért adják parancsnokságom alá az összes bánáti haderőt, hogy azokkal lehetőség szerint ott, ahol akarom és gondolom, kombináltan operálhassak – ha eddig is a kezemben lett volna a parancsnokság, már meghódítottam volna Aradot!

Ha Damjanich tábornok nem akar parancsnokságom alatt szolgálni, úgy neki természetesen saját hadtestet kell biztosítani a Délvidéken, de ez már az erők szétforgácsolása, és nem segít semmit. (...) Adjanak tehát parancsot, hogy a bánátból az összes csapatot vonjam magamhoz, hogy Aradot és Temesvárt elfoglaljuk, s ha ez megtörtént, akkor itt hagyhatom Damjanichot, hogy a bánát többi részeit visszahódítsa. Én ezután Gyulafehérvárra vonulnék, s annak meghódítása után Pécsre és Zalaegerszegre venném utamat, hogy mindenütt egy legalább 25 000 fős sereget hozzak létre. Erdély meghódítása után Bem tábornok megkapná a fővezérseget Windisch-Grätz ellen, s a bánáti és erdélyi sereggel megerősödvé Bem tábornok zsenijével előlről, az én két hadtestemmel a hátában sikerülne őt legyőzni.”¹⁸

Ugyanaznap 278 sz. alatt kelt jelentésében megerősítette a csapatok koncentrálására vonatkozó kérését, hivatkozva egy elfogott osztrák rendeletre is, melyből egyértelműen kiderült, hogy „az ellenség a széttagolt kisebb osztagok egymásutáni megsemmisítését tűzé ki működési irányul, s maholnap megérhetjük, hogy a bánáti egész erő elosztottsága következtében széjjelveretett”.¹⁹

A megváltozott körülmények között mindenesetre nagy energiával látott hozzá az ostrom előkészítéséhez. Január 21-ig Margitay Gábor és Herr Ádám mérnökkari tisztek vezetésével a Maros-könyök jobb partján, a várral szemközt elkészítettek 15 ostromtelepet, melyekben összesen 63 ostromágyút és bombamozsarat állítottak fel, s melyeket oly biztonságos védősáncokkal láttak el, hogy az óaradi úrhölgyek – ha éppen kedvük támadt rá – veszély nélkül meglátogathatták azokat még lövetésük alkalmával is.²⁰ A várostrom előkészítésével, a helyi erők mozgósításával párhuzamosan természetesen továbbra sem mondott le serege számottevő szaporításának igényéről. Ezirányú kéréseit Török Gábor, a tábor ellátási kormánybiztosa is többször támogatva Kossuthnál, felhívva az elnök figyelmét arra, hogy ha két-három zászlóaljjal megerősítenék Gaál táborát, „akkor az aradi vár kétségtelenül rövid idő alatt bevéve lesz”.²¹

¹⁸ OL H. 2. OHB 1849:723. sz. Mellette Bem január 8-i Gaálhoz frott levele, és Gaál január 12-én kelt válasza.

¹⁹ OL H. 2. OHB 1849:638. sz.

²⁰ Aradi vésznapok. MARGITAY GÁBOR 1848–49. honvédmérnökkari őrnagy emlékiratai. S.a.r. és kiadta: NAGY IZSÓ. Bp. 1890. (a továbbiakban: MARGITAY) 36. Margitay egyébként csak századosi rangban szolgált 1848/49-ben, mert őrnagyi kinevezését a hadügyminisztérium nem erősítette meg.

²¹ Török Gábor – OHB 1849. január 17-én. OL H. 75. 1849:867. sz.

Kossuth ezen jelentésekből inkább a várható gyors sikerre, nem pedig a segélykérésekre reagált.²² Január 22-én még csak lelkesen buzdította Gaál Miklóst: „Csak végezzen Araddal, s aztán válasszon tért lelkes munkásságának a haza további megmentésében.”²³ Három nappal később viszont már – Gaál nagy megnyugvására – tényleges erősítéseket helyezett kilátásba: „Damjanich parancsot kapand a hadügyminisztériumtól egypár zászlóaljat tábornok úrnak erősítésére hagyva nyomulni fel Gyula felé.” Ugyanezen levelében válaszolt Kossuth Gaálnak azon dédelgetett tervére is, hogy a bántási hadosztályt teljes létszámban helyezzék az ő parancsnoksága alá. Mivel nyilvánvaló volt, hogy ez az intézkedés sértette volna Damjanichot, mint idősebb tábornokot, akinek „érdemei olyanok, miszerint bizonyosan meg nem érdemlené azt, hogy az ő keze alatt lévő sereg tőle elvétesse, s ő a parancsnokságból elmozdítassék”, másrészt ez ellentmondott volna a kormány által elhatározott seregösszpontosítási tervnek is, az elnök válasza csak elutasító lehetett. „Azért csak Aradot, Aradot tábornok úr! ez az első lépés.” – hangsúlyozta Kossuth kívánságát levele végén.²⁴

A hosszú előkészületek után január 24-én reggel végre megdördültek az ostromágyúk. „Szerencsém nagyon jelenteni, hogy e mai napon, vagyis január 24-én az aradi vár ágyúztatása megkezdett. Reggeli 6 1/2 órától délig, s délután ismét folytatták 16 battriából 45 ágyúból. A vár sáncain az ellenség által készített torlaszok nagyobbrészt széthányattak. Némely ágyú is demontírozattak.” – jelentette Debrecenbe Boczkó kormánybiztos du. 4 órakor.²⁵ A várra zúduló lövedékmennyiség meglepte a védőket, hiszen eddig csak elszórtan, egy-két ágyúból tüzeltek az ostromlók, most pedig egyszerre 45-ből szórták rájuk a golyót és a bombát. A várbeli tüzerek nem is tudták csak 1/2 10-ig viszonzni az ágyútüzet, ekkor kénytelenek voltak lövegeiket bevonni a vár falairól. Feistritz Raymund ferences szerzetes döbbsen szármolt be naplójában az ágyúzás eredményéről: eszerint templomukat több találat érte, könyvtárunk csaknem teljesen szétromboltatott, kolostorukban mindössze két szoba maradt sértetlen.²⁶ A vár lövetése a következő napokban hasonló intenzitással folytatott, s Gaál csak Damjanich hadosztályának megérkezésére várt, hogy egy rohamot is végrehajtsa.

Damjanich január 24-én Perjámosról számolt be az OHB-nak (egy napi menetire Aradtól) addig megtett útjáról. Jelezte, hogy hadosztályával 26-án fog megérkezni Aradra, de már aznap (azaz január 24-én) Újradra bevonul két zászlóalja, 25-én pedig két huszárszázadot és 8 ágyút indít még oda. Válaszolva Kossuth január 19-i tanácsaira közölte azt is, hogy kivonulása megkezdésekor „kezeseket” akart ugyan magával vinni, „de a német s magyar lakosai Becskereknek rimánkodva kértek, hogy azt ne tegyem, mert csak veszélyt hoz fejükre; kérésöknek tehát engedtem, annyival is inkább, minthogy ezen tény a rácok ingerültségét csakugyan nevelte volna, s talán jó is volt, mert még eddig a hírek bosszúszüleményeket nem hallatnak”. Jelentette tovább-

²² „Gaál Aradot alkalmasint már ostromolja, pár nap alatt már reményli bevehetni.” – írta Szemere Bertalannak január 19-én. KLÓM XIV 164.

²³ Vasárnapi Ujság 1899. évf. 461.

²⁴ Kossuth Lajos – Gaál Miklós 1849. január 25-én. Vasárnapi Ujság 1899. évf. 461.

²⁵ OL H. 2. OHB 1849:1137. sz.

²⁶ FEISTRITZER január 24-i naplóbejegyzése.

bá, hogy a Délvidékről „a jó szellemű” lakosok tömegesen vonultak el hadosztályának védelme alatt, „s ezen kivándorlás utunkban napról-napra ismétlődik”.²⁷

A bánági hadosztály érkezésének híre új reményekre, ugyanakkor új tervek követsolására sarkallta Gaál Miklóst és Boczkó kormánybiztost. Boczkó – csatlakozva Gaál korábbi kéréseihez – szükségesnek tartotta, hogy Damjanich megérkezése után hadosztályát osszák két részre: egyik felével Damjanich továbbvonulhat – Arad bevétel után, ami 3–4 nap, de legfeljebb egy hét alatt megtörténik – Debrecen felé, míg a másik felét az ostromsereghez csatolva, ezzel sürgősen el kell kezdeni Temesvár ostromát, ami ezek után „egy hét alatt ... biztosan hiszem kezünkbe kerül”. Arad és Temesvár visszavételét követően pedig a kormánynak és az országgyűlésnek (Pest-Buda visszafoglalásáig) Aradra kell költöznie, lévén ez a legbiztonságosabb hely.²⁸

Január 26-án az előzetes terveknek megfelelően Arad alá érkeztek Damjanich hadosztályának utolsó egységei is. Temesvár felé kiállították az előőrsöket, s „a falvak Temesvár fele utjáig megszállítottak honvédeink által”. A vár megrohanását másnapra tervezték.²⁹ Aznap este 6 órakor azonban megkezdtek a roham tüzérségi előkészítést, s 27-én reggel 6 óráig „a vár elleni ágyúzás ... lehet mondani szakadatlanul folytatott; legtöbb lövés történt gránátokkal ... aludni egész éjjel nem lehetett”.³⁰

27-én a biztató előkészületek dacára mégsem adtak jelt a roham megindítására. „Ma éjjel a Mindenható a mi kimondhatatlan szorult helyzetünkben megsegített; a jégzajlás teljes erejű volt, a vad Maros medréből kilépett, behatolt az ellenséges ütegállásokba úgy, hogy 1/2 10-kor az ellenséges ágyúk elhallgattak.” – jegyezte be naplójába január 27-én a már fentebb megismert ferences szerzetesünk.³¹

A következő napok feszült várakozással teltek el, mindenki a Maros jegének újbóli „megakadását” várta, mivel a zajló jég lehetetlenné tette a folyó áthidalását, és a vár körüli sáncrendszert is elöntő jeges áradat szinte tökéletes védelmet biztosított a védőknek. A táborban időközben megalapozatlan hírek terjedtek el, miszerint a várparancsnokot és családját háziőrizetben tartják, a térparancsnokot pedig fõbelõtték, mivel a vár feladását sürgették.³²

A vár megrohanására tehát a felfokozott várakozás ellenére csak nem került sor, s pattanásig feszültek az idegek. Ebben a légkörben csapott össze Damjanich Gaál Miklóssal és Boczkóval, őket – elsősorban természetesen Gaált – téve felelősül a vár ostromának „céleránytalansága” és „szörnyű hanyag” folytatása miatt. Mielőtt azonban szembesülnénk a Gaál-Boczkó-Damjanich többszöri levélváltásában feszülő indulatokkal, röviden idézzünk Gaál önéletrészének idevonatkozó fejezetéből:

„Január 26-án érkezett Damjanich Aradra (...) A vár megrohanásának legkedvezőbb ideje már elmúlt, mert a befagyott Maros és az ugyancsak befagyott vízesárok a belső sáncárokfal megközelítését minden további nélkül lehetővé tették, de aztán

²⁷ OL H. 2. OHB 1849:1308. sz. Kossuth január 19-i rendeletét közli: KLÖM XIV 165–166.

²⁸ Boczkó Dániel – OHB 1849. január 24-én. OL H. 2. OHB 1849:1137. sz.

²⁹ Kornis Károly – Madarász László 1849. január 26-án. OL H. 95. 1848/49-i minisztériumi levéltár. Országos rendőri és postaosztály iratai. 4. dob. 2. kútfő 486 a. t.

³⁰ Kornis Károly – Madarász László 1849. január 27-én. OL H. 95. 4. dob. 2. kútfő 486 c. t.

³¹ FEISTRITZER január 27-i naplóbejegyzése.

³² Kornis Károly – Madarász László 1849. január 29-én. OL H. 95. 4. dob. 2. kútfő 486 b. t.

hirtelen beállt az olvadás. (...) A Maroson való átkelés több napra lehetetlenné vált, Gaál szidta Damjanichot lassúságáért, és mert a magyar hadügyminisztérium parancsát nem követi, és tudára adta, hogy csakis ő, Damjanich az oka, hogy a várat még nem vették be. Damjanich felháborodva és nyersen az idősebb tábornokot akarta játszani, és parancsnokolni akarta Gaált, de ő nem akart ilyen személyekkel együtt szolgálni, és kérte elbocsátását. Damjanich végül elvonult”.³³

Ezek után nézzük a levélváltásokat. Első jelentésként Damjanich január 30-i, az OHB-hoz írt tudósítását közöljük:

1

„1245 sz.

Bánsági hadvezér

Az Országos Honvédelmi Bizottmánynak

Óraddon, 1849, január 30-án.

Debrecenbe

A helybéli várostrom seregarancsnoka, tábornok Gaál Miklós úr ma hozzám intézett levelében jelen állásáról lemondott. Erre nézve körülményes jelentésemet következőkben teszem meg:

Mint már tegnapi jelentésemben érintettem vala, ideérkezésem alkalmával igazán megütődve találám az ostrommunkálatok szörnyű hanyag folyamatát; szembetünetleg lepott meg engemet azoknak teljességgeli céleránytalansága, s hogy így a földatot az ostromsereg ki nem vívhassa, világosan átláttam.

Természetes, hogy ily környülmény fölött véghetetlen szorgalom lepott meg; tudni akartam, mi lesz ebből, mi a célja, mi a terve Gaál tábornok úrnak, de ebbéli felszólításom, hogy velem terveit közlené, nem vétetett figyelembe, sikertelen maradt.

Értesültem egyúttal, hogy a löszerek fogytán vannak, de a hasztalan ágyúzás folytattott; szükségesnek láttam tehát ezt megszüntetni, s további teendőnkéről gondoskodó, Gaál tábornok urat az egész törzstiszti karral meghívám tanácskozásra.

Ezen tanácskozásba Gaál tábornok úr a vár bevételeének csak nehézségeit terjesztgeté elő, természetes, vagy 6 heti ostrommunkájából eredett könnyebbségeket elősorolni nem vala képes; átaljában oly hiányosan, oly kikerülőleg nyilatkozott, hogy ezt egy ily szép s nagy földadattal a haza által megbízott zseni tiszt s tábornoktól éppen nem várhattam.

E nyilatkozatában a tábornok úr saját bebizonyítá, hogy eddigi munkálódása egészen hasztalan volt, hogy az ostromlás ily módja szerint a várat bevenni nem lehet, röviden, hogy 6 hetek óta kárnál egyebet nem tett, holott az tudva van, hogy az ostromlásnak műszerénti folytatásával sokkalta rövidebb idő alatt rést (Bresche) lehet lőni, melyre a rohamot többnyire sikerrel lehet eszközölni.

³³ Gyulai Gaál Miklós visszaemlékezése: Hadtörténeti Levéltár. Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc iratai. 57a/1. Gaál visszaemlékezéseit fogsága alatt német nyelven írta, melyet később felesége Balázs Sándor íróval magyarra fordítottatott és 1861-ben meg is jelentetett, de a korabeli sajtóbíráóság a példányokat elkobozta.

Én efelett igen meg voltam ütődve, de a tisztikar előtt bővebben Gaál tábornok úr ellen nyilatkozni nem akartam, hanem 4 szem közti, tényeit rosszálló, véleményemet őszintén megmondám a tábornok úrnak.

Érintenem kell itt még azt, hogy mióta ezen vár ostromlására nézve fensőbb rendeletknél fogva Gaál tábornok úrral értekezésbe állók, a tábornok úrnak állításai s nyilatkozatai folytonosan ellenkezők. Midőn még Becskereken valék annyi körülményektől nyakra-főre sürgetve, siettem elindulni, hogy az aradi ostromseregnek segédelmére érkeznek, ekkor a tábornok úr mint csak segéderőt követelt, s minden késedelemből eredhető kárért engemet akart felelősnek ismérni; menetem terhes volt, de a tábornok úrnak újabb fölszólítására még menet közben kocsikra ültettem két zászlóaljat, hogy sebesebben Aradra érkezzenek. Midőn ezek azonban Újaradon megérkeztek, a felette sürgetett erőnek felét Óaradra küldötte, mint szükségtelemt.

Magam a hadsereg részeivel ideérkeztem; ekkor Gaál tábornok úr segédemtől azt kérdé, mért jöttem én ide sereggemmel? nincs szüksége ránk: tulajdon ostromsereget tehát elégségesnek ismérte. Most megint 5000 ember gyalog, s 1000 fő lovas erőt kíván táboromból itt tartani.

Megérkeztemkor személyesen erántam úgy nyilatkozott, hogy egypár nap alatt a vár elesik, hogy mennyiben volt e nyilatkozata alapos, azt a következtetések megmutatták. Ily módon beszélt Gaál tábornok úr folytonosan.

Másképpen is seregében szolgálati hanyagság, féktelen rendetlenség, s ennek folytán a szilárd katonás szellemű egyének közt oly elkedvetlenülés van, hogy nálam már főtisztok jelenének meg, melyek alábbi fokozatba át kívánnak seregembe lépni.

Mindenekfölött megszűnt a fegyelem, annyira, hogy ez már a tisztekre is átharapódzott: tegnap Gaál tábornok úr segédje, 4. huszárezredbeli kapitány Nagy Ferenc oly illetlenül viselte magát előttem, hogy e folytán – s nyilvános engedetlensége mián, mellyel egy levelet elnökének visszavinni elbűzött hangon megtagadott – őtet fogdába kénteleníttettem küldeni.

A vár eránti őrség hiányosan s nem taktikai alapok szerint kezelteték, ez világos, mert dzsidások a várból Temesvárra s meg vissza járnak.

Az ostromlószerek elfogytak, a parancsnok úr ilyeket Debrecenből vár, de nem volt arra gondja, hogy itt közel vashámorok vannak, honnan 6 hetek óta már sok ezer golyókat kaphatott volna.

Mindezen körülmények engemet, kinek szívem csak a haza ügye fekszik, aggasztólag leptek meg, s bizalmatlansággal töltöttek el.

Gaál tábornok úr azonban – lehet, már elől érintett erántai nyilatkozatom által felingerülve – tegnapi írásbeli értekezésünkben megtagadta erántam azt, mivel nékem, mint idősb tábornoknak s a bánsági hadsereg vezérének tartozik, miért őtet a szabályok vonalára utasítottam. Elfölött ma délelőtt parancsnokságáról lemondott.

Légyen a Honvédelmi Bizottmány meggyőződve, hogy Gaál tábornok úr e lemondása által a hazának legnagyobb szolgálatot tett, mert ő a várat csakugyan be nem vette volna, én ellenben jótállok arról, hogy oly embereket állítok az ostromsereg élére, melyek a legrövidebb idő alatt végrehajtanadják azt, min Gaál tábornok úr 6 hetek óta láthatatlan süker nélkül munkálódik.

Gaál tábornok úr lemondására nézve tehát oly rendelést tettem, hogy alezredes Kiss Pál s őrnagy Boros Ignác urak kormánybiztos Boczkó Dániel úrnak jelenlétében holnap az ostromsereget s eszközöket rendesen átveendik.

Jól tudva, hogy Gaál tábornok úr e tárgyra nézve jelentést tenni sietett, nem mulaszthatom mégsem el ezt magam részéről is igaz öntudatom szerint megtenni, s csak azt kérem a Honvédelmi Bizottmánytól, hogy ha Gaál tábornok úrnak az ostromsereg parancsnokságát mégis visszaadni határozná, az ebbéli rendeletet nékem méltóztassék küldeni, hogy így a mostani parancsnok urak, amelyeknek szigorú parancsolatot adtam, hogy mostani állásokban csak tőlem fogadjanak el parancsokat, a vezénylet átadása végett tőlem, s ne talán Gaál tábornok úrtól kapják az utasítást.

Végre nem tartom feleslegesnek érinteni, hogy Gaál tábornok úrnak hadi irodája homályos szellemű s kétes karakterű egyénekkel van tele, mint szinte azt is, hogy ezen embernek több gyengeségei közé az is tartozik, hogy semmi tekintetben titkot tartani nem tud, hivatalos tényeiből társalgási közleményeket formál, s így nem csudálom, ha tervei Temesvárt is átaljában tudva vannak, mert szállása egy házban van, hol egy Bánhidy kisasszony is létez – melynek bátyja Gaál tábornok úr irodájában működik – s melynek egy leánytestvére Hammerstein dzsidástitkárné nője, ³⁴ s jelenleg Temesvárt van; így a tábornok úr s nője fecsegése által minden hírt elszármal. Sajnos, hogy egy ember, kit a hon nagy s érdekes földadattal bízik meg, ily gyengeségeknek játéka lehet. Mindaz, mit eddig idesoroltam különben csak rövid összeállítása ama hiányoknak, melyeket Gaál tábornok úr működéseiben észrevettem, de tetteinek merő következtetlensége, ellenkező értelmű állításai, helytelen, ingadozó tervei s minden tényei ezen embert eszmehiányúnak mutatják.³⁵

2

485 sz.³⁶

Aradi hadvezér

Boczkó Dániel kormánybiztos úrnak

Kelt Újaradon, 1849. télhó 30-án.

Óaradon

Miután a veszedelmet, melybe szegény s árva hazánk bonyolult, a vezérek viszálykodása még nagyobbítja, én pedig a kormánynak tett kijelentésem szerint csak addig ígérkeztem szolgálni, míg azt haszonnal és sikerrel tehetem, annál fogva azon körülmény miatt, miszerint Damjanich tábornok úr ide mellékelte levele szerint engedtlenség vétkéért engem megró, s a további intézkedéseknek csupán maga általi megtételével fenyeget, nékem nem marad egyéb hátra, mint hivatalomról tüstént le-

³⁴ Bánhidy Antónia (1812–1869) és Bánhidy Johanna (1819–1891) kisasszonyokról van szó, ez utóbbinak volt férje Adolf von Hammerstein-Gesmod báró, aki ekkor a cs. kir. 2. ulánusezred főhadnagyként szolgált.

³⁵ OL H. 2. OHB 1849:1245. sz.

³⁶ A következő nyolc irat másolatban – az utolsó Boczkó s. k. másolatában – az OL H. 2. OHB 1849:1513. sz. alatt található.

mondani, s az eddig általam vezényelt sereg felett a parancsnokságot Damjanich tábornok úrnak általadni, melyről Önt további haszonvétel végett ezennel van szerencsém tudósítani.

Gaál Miklós tábornok

3

1250

31/49.

A bánáti mozgó hadsereg-főparancsnokságtól

Teljhatalmú kormánybiztos Boczkó Dániel úrnak

Miután Gaál tábornok s várostromparancsnoka hozzám intézett levelében parancsnokságáról leköszönt, s e parancsnokság Kiss alezredes és Boros Ignác őrnagyra ruháztatik, ennél fogva Kormánybiztos Úr, mint e működések kormányilag megbízottja ezennel felkéretik, miszerint ma délután 4 órakor a parancsnokság átadásánál jelen lenni szíveskedjék.

Költ Óaradon 1849. január 31-én.

Damjanich tábornok

4

Boczkó Dániel kormánybiztos

Damjanich tábornok úrnak

Tábornok Úrnak mai napon kelt s hozzán intézett levele által fel vagyok szólítva arra, hogy miután Gaál tábornok úr parancsnokságáról leköszönt, s e parancsnokság Tábornok Úr által Kiss alezredes és Boros Ignác őrnagy urakra ruháztatott, annak átadása jelenlétemben mai délután 4 órakor hajtassék végre.

Gaál Miklós tábornok hozzám tegnapi napon intézett leveléből sajnosan kellett értesülni, hogy parancsnokságróli lemondása nem szabad akaratjának kifolyása, hanem inkább hibás kifejezés elnézéséből eredett, s Tábornok Úr és öközötté fennforgott kisebbszerű, s hazánknek kivált jelen szomorú helyzetében figyelmet sem igen érdemlő, s így könnyen kiegyenlíthető kérdések félreértéséből merült kényszerítés következménye.

Esmérve Tábornok Úr hazafias érzelmét nem kétkedek, hogy a kiegyenlítésre segédkezeket fog nyújtani!

Hivatalos felszólításom tehát az, hogy tudtom, befolyásom és megegyezésem nélkül az érdeklött parancsnokságnak másokra leendő ruházása tárgyában legfeljebb 48 óra alatti kiegyenlítés eszközzése idejéig Tábornok Úr által semminemű intézkedés ne tétessék.

Egyedül azon esetben, ha a kívánó kiegyenlítés nem sikerülne és Gaál tábornok úr a parancsnokságot tovább vinni semmi esetben sem akarná, léssen szükség az Or-

szágos Honvédelmi Bizottmány további rendelkezéséig befolyással ideiglenes intézkedésre.

Arad, 1849. január 31.

Boczkó Dániel kormánybiztos

5

1252 sz.

Bánsági hadvezér

Kormánybiztos Boczkó Dániel Úrnak

Óaradon 1849. január hó 31-én.

Mai átiratán Kormánybiztos Úrnak igen csudálkozok, miután nézeteimet Ön előtt már őszinte nyilvánítottam. Én nem kértem véleményét Kormánybiztos Úrnak, mert katonai meggyőződése véleményét nem ismér, nem vártam én tehát válaszában szóbeli vitatkozást vagy véleménycserét, hanem egyenes nyilatkozatát, hogy az ostromló eszközök átadásához közbe akar-e járulni, mint a kormánytól a helybéli ostromseregnél teljes befolyással megbízott tisztviselő? s annyiaval inkább csudálom, hogy erre ily értelemben nem felelt.

Az sem kérdés itt, Kormánybiztos Úr, hogy megtörténhetik-e itt az átadás vagy nem? Gaál tábornok úr nálam lévő levele világosan mutatja, hogy ő a parancsnokságtól lemondott, s már ennek folytán át kell valakinek szabályaink szerint a kormányt venni. Különben ha le nem mondott volna is, én a körülményt hazám eránti buzgalmamnál fogva olyannak ismérem, hogy a parancsnokság átvétele mindenesetre elkerülhetetlen lett volna. Kiegyenítésről szinte nem lehet itt szó, ez személyes s magány környüállásokba foghat helyet, de ott, hol a haza ügye forog fönn, ott megszűnt minden melléktekintet, ott a szolgálat útján végig kell mennünk, s aki hibás, azt érje a fenyíték súlya.

Az átadás tehát mindenesetre meg fog történni, Önnek nyilatkozatánál fogva közbejövételét nem remélhetvén, ennél fogva Török Gábor kormánybiztos urat hívtam föl az átadásánál megjelenni, s azon esetben, ha ezen biztos úr sem akarna odajárulni, tisztekből fogok egy biztosságot összeállítani, melyek jelenlétében az átvételnek meg kell történni.

Az ebbéli irományokat különben másolatban a Honvédelmi Bizottmánynak mind felterjesztendem.

Damjanich tábornok

Bánsági hadvezér Damjanich Tábornok Úrnak

Tudósítom ezennel Tábornok Urat, hogy én tegnapi napon délutáni órákban Újaradon Gaál tábornok úr szállásán megjelenvén mint az ország kormányának Arad megyében s az aradi hadseregnél képviselője, valamint Gaál tábornok urat a kormány által reája ruházott parancsnokságnak átadásától, úgy annak átvételétől Tábornok Úr által befolyásom s megegyezésem nélkül megbízott Kiss alezredes urat hivatalosan eltiltottam, egyszersmind pedig Gaál tábornok úrnak kormánybiztosi hatalmamnál s kötelességemnél fogva szigorúan megparancsoltam, hogy Ő, mint önálló, s egyedül az ország kormányától függő hadvezér az aradi hadsereg főparancsnokságát továbbá is folytassa.

Ezen tegnapi napon délutáni órákban Kiss alezredes és Nagy Jenő őrnagy urak jelenlétekben adott parancsimat e mai napon ez órában Gaál tábornok úrhoz intézett, s másolatban idecsatolt levelem által írásban is megújítottam.

Ismétlem, hogy én Gaál tábornok urat az ország kormánya által nékie kiszabott hatáskörre, tehát az aradi hadsereg parancsnokságára nézve egyedül az ország kormányától, melyhez a hadügyminisztérium is tartozik, és az ország összes hadserege felett netalántán kinevezendő főhadvezértől függő, de minden más hozzá hasonló tábornokoktól független és önálló parancsnoknak tekintem, sőt mint ilyent jogaiban s hivatalos állásában minden sérelmek s megtámadás ellen védeni kötelességemnek is mérem.

Azon túlfeszített osztrák császári katonai rendszabályok, melyekre előttem szóval hivatkozni tetszett, itt nem alkalmazhatók, hogy tudniillik egy Corps-commandáns több s nagyobb rangú és hatalmú mint egy ostromsereg parancsnoka, s hogy egy tábornok a másiknak, ha ez csak egy-két nappal idősb tábornok is, alávetve vagyon. Gaál tábornok úr nemcsak ostromseregnek, hanem amennyiben nékie Temesvár vagy másfelül őt megtámadható ellenséges sereg ellen nyílt téren működni kelletik, mozgó hadsereg parancsnokának is tekintendő.

Az sem áll, hogy a kisebb sereg parancsnoka más, nagyobb sereg parancsnokának alávetve vagyon; egyik hadsereg hol fog, hol szaporíttatik, a körülményekhez képest egyik seregrésze elvételik s máshoz csatoltatik; ezáltal a rend, hatalom örökös változásnak, zavarnak kitéve lenne, különben az következne, hogy miután Tábornok Úr felsőbb parancs következtében bánáti seregének egy részét – csaknem felét – Gaál tábornok úr parancsnoksága alá bocsájtani tartozik, Ő, mint azontúl nagyobb sereg parancsnoka, Tábornok Úr, mint majdan kisebb sereg parancsnoka felett hatalmat gyakorolhatna.

Őn, Tábornok Úr, a bánsági, Gaál Miklós úr pedig az aradi hadsereget vezérli. Mindegyik a maga körében saját seregére nézve egymástól független mindaddig, míglen hatásköre az ország kormánya által ki nem terjesztetik, vagy meg nem szoríttatik,

vagy méglen az ország kormánya által az összpontosított seregek felett valaki főparancsnoknak ki nem nevezetik.

Ha egyik a másiknak körébe önkénytesen belevegyül, zavart és rendbontást idéz elő, s ezáltal a hazának minden hazafisága mellett is nem jó szolgálatot tészen.

Ha Gaál tábornok úr az aradi hadvezérségről önként lemondott volna is, ez esetben sem illetné Önt, Tábornok Úr, a megüresült parancsnokságról ideiglenes intézkedés, hanem inkább engemet, mint a kormánynak jelenlegi képviselőjét, én azonban nem mulasztottam volna el Tábornok Úrnak érészbeni befolyását s részvételét kikérni.

De Gaál tábornok úr parancsimnak engedelmeskedve tegnapi napon a nevezett főtiszt urak jelenlétében kinyilatkoztatta, hogy ő az aradi hadsereg parancsnokságát közbevetésemre s egyenes rendeletemre igenis folytatni fogja.

Gaál tábornok úrhoz intézett s idecsatolt levelem másolatjából látható, hogy amennyiben Önnek általam méltányolt kívánsága nem teljesítettett, annak teljesítésére utasítottam, mely által Tábornok Úrnak elégtétel szerezeitett.

Arra való nézve kormánybiztosi hatalmamnál, kötelességemnél fogva ezennel hivatalosan intem, felszólítom Tábornok Urat, sőt szigorúan parancsolom, hogy Gaál tábornok urat az ország kormánya által reája bízott aradi hadsereg parancsnokságában s hivatalos működésében ne akadályoztassa, tiltván Önt minden hatalmaskodó, önkéntes lépések s intézetek tételétől, végrehajtásától.

Aradon, 1849. február 1-én.

Boczkó Dániel kormánybiztos

7

Kormánybiztos

Gaál Miklós Tábornok Úrnak az aradi hadsereg főparancsnokának

Tábornok Úrnak hozzám január hó 30-áról intézett leveléből megértvén, hogy Tábornok Úr az abban előadott okok és körülményeknél fogva kényszerítettett az aradi hadsereg-főparancsnokságról lemondásra.

Arra való nézve kormánybiztosi hatalmamnál fogva valamint tegnap szóval, úgy jelenleg írásban is hivatalosan meghagyom s parancsolom Tábornok Úrnak, hogy az ország kormánya által reája bízott aradi hadsereg parancsnokságát továbbá is folytassa.

Én Tábornok Urat az aradi hadseregre nézve mint önálló s egyedül az ország kormányától függő parancsnoknak tekintem, senkinek másnak nem lévén joga Tábornok Urat hivataláról lemondásra kényszeríteni s más parancsnokot helyébe rendelni.

Miután azonban az ország kormánya által Damjanich tábornok úrnak meghagyatott, hogy bánsági seregének egy része az aradi hadsereghez csatoltassék, ennek célszerűbb végrehajtása s alkalmazása végett Tábornok Úr oda utasíttatik, hogy az aradi hadsereg létszámát Damjanich tábornok úrral annak rende szerint hivatalosan közölje, úgy szinte, hogy Tábornok Úr kötelességének mulasztásával s a kellő rend, fegyelem fenntartásának mellőzésével ne vádoltathassék, tudósítsa hivatalosan Dam-

janich tábornok urat és engem aziránt, miért tétetett őrizet alá Forsthuber, vagy mint magát jelenleg nevezi, Forstberg volt hadfogadói tiszt, miért tartatik már három he-
tek óta fogságban kihallgatatlanul, megítéltetlenül.

8

1255 sz.

Bánsági hadvezér

Kormánybiztos Boczkó Dániel Úrnak

Aradon, 1849. február hó 1-én.

Mai 130. számú parancsoló hangú átiratát el nem ismérem s el nem fogadhatom. Gaál tábornok úr parancsnokságáról lemondott, hogy mi módon történt ez, azt vizsgálni nem Kormánybiztos Úr dolga, azért katonai eljárásunkba ne avassa Ön magát, mert ezeket nem ismeri, nem is ismerheti, hanem ha meghívását érélyesen akarja követni, legyen inkább hathatós befolyással az adminisztratív tárgyak folyamatára, hogy ebben a folytonos akadályok elmellőztessenek. Hogy mi a katonai rend s illendőség? Mi az én kötelességem mint katona s hazafi? Azt én magam igen jól ismérem, s erre nézve Öntől tanácsot vagy oktatást annál kevésbé fogadhatok el, minthogy nem is hihetem, hogy Ön a kormány e tekintetbéli hatósággal felruházhatta volna.

Ennéfogva ezennel odanyilatkozom, hogy mindaddig, míg a kormánytól Gaál tábornok úr lemondása erányába a kormányhoz tett jelentésemre más rendelet nem érkezik, a parancsnokság Kiss alezredes úr kezeiben meghagyatik. S csak azon egy esetben változhatik meg ebbéli határozatom, ha Kormánybiztos Úr Gaál tábornok úr tetteiért kezeskedik, s ezt nékem magam igazolására frásba adja, mert én őszinte megvallom, hogy nevezett tábornok úr eránt, ki oly könnyen volt képes állásáról lemondani, további bizalommal nem lehetek.

Én hát elvárom, Kormánybiztos Úr, hogy vagy az elől érintett kezességi iratot megküldi, vagy pedig Gaál tábornok úrhoz intézett tiltakozási rendeletét rögtön visszaveszi, de egyáltaljában intem Önt: óvakodjék továbbra minden katonai s e tárgybéli rendeleteimnek ellenszegülni, ha magát előre nem látott következményeknek ki nem akarja tenni.

Damjanich tábornok és hadvezér

Bánsági hadvezér Damjanich Tábornok Úrnak

Tábornok Úrnak e mai napról 1255. sz. alatti levelére rövideden válaszolok, hogy én sem Gaál tábornok úr tetteiért nem kezeskedek, sem pedig Damjanich és Gaál tábornok urakhoz intézett rendeleteimet vissza nem vonom.

Tettek lehetnek nyilvánosok, lehetnek titkosak. Gaál tábornok úrnak nyilvános tetteiből haza iránti ellenséges indulatot nem következtethetek, annál kevésbé honárulási bünt.

Titkos tettekről méglen fel nem fedeztetnek, csak az Isten ítélhet, ilyenekre nézve az ember színleg a legjobb barátban is csalatkozhatik. Elkövetett vagy elkövethető titkos tettekre nézve tehát kezességet vállalni nem lehet.

Voltak és vagynak fájdalom polgári, vagynak katonai tisztviselők, kik külsőleg hazánk alkotmányos jogai iránt ragaszkodást színlének, belsőleg pedig titokban mint legaljasabb honárulók alacsony haszonlesés s magányérdekből szegény hazánkat eladják, elárulják.

Rendeleteimet vissza nem vonom, mert előre szoktam megfontolni, mit teszek. Hatóságom határán túl nem terjeszkedek.

Az ország kormánya tudomra adta Gaál tábornoknak aradi hadvezérre lett kineveztetését. Hivatalos kötelességében állott őt hatósága jogaiban védeni.

A kormánytól legkisebb tudósítást sem vettem arról, hogy midőn Damjanich tábornok úr seregével Arad felé jövend s annak egy részét az aradi táborban hagyá, itt mulatásának rövid ideje alatt is az aradi hadsereg parancsnoksága is őt illesse.

Én mint kormánybiztos kötelességemet belátásom szerint teljesítettem, ha Tábornok az elébb ajánlott barátságos közbenvetésemet megvetve, hivatalos rendeleteimre nem ügyel, ez Tábornok Úr dolga.

Én rendeletemnek teljesítését tízezer főből álló sereg hadvezérének irányában erőhatalommal nem támogathatom, támogatni nem akarom. Én egyedül okokkal s morális erővel akarok győzni, mint képviselője hazánk kormányának, melynek minden hazafi engedelmisséggel tartozik.

Kötelességem teljesítésének igaz érzetében ijesztés, fenyegetés reám hatással nem bír. Egyébiránt minden tisztviselő saját hivataloskodási tetteiért felelős.

Többé e tárgyra nézve Tábornok Úrral levelezést folytatni nem fogok, nem akarok.

Órad, 1849. február 1-én.

Kormánybiztos
Boczkó Dániel"

A sajátos „párbaj” további mozzanatait s a kibékülés (feltéve ha volt kibékülés) feltételeit nem ismerjük. Damjanich következő általunk ismert jelentésében említést sem tett a Boczkóval történt nézeteltéréséről, helyette beszámolt az OHB-nak a Maroson való átkelés nehézségeiről, mely késleltette Arad alóli elvonulását. Jelentette,

hogy a közbejött áradás miatt legkorábban csak február 4-én tud elindulni Orosháza felé.³⁷ Boczkónak február 5-i jelentése ismert. Ebben a kormánybiztos hivatkozik egy előző levelére, melyben részletes tudósítást tett a kormánynak a Damjanich és Gaál Miklós tábornokok között történt súrlódásokról, melyek „közbenvetésem által megszüntettek, és Gaál tábornok hadvezéri hivatalát folytatja, erészen tehát az ország kormányának intézkedni nem szükséges”.³⁸

Február első napjaiban tovább tartott a Maros zajlása, ami lehetetlenné tette egy roham megindítását, s miután a várból származó kémjelentések szerint az őrség élelmisszerkészlete fogytán volt, „az aradi tanács elhatározta azt kiéheztetéssel kényszeríteni a feladásra”.³⁹ Damjanich hadosztályával természetesen nem vesztegelhetett tétlenül tovább Arad alatt. A Maroson Margitay Gábor és Herr Ádám irányításával sikerült két átjárót elkészíteni, melyekhez a szükséges hajókat január 30-án Lippán és Radnán szedték össze.⁴⁰ Így január 31-én a bánsági hadosztály gyalogsága, majd február 3-án kora reggel a lovasság és a tüzérség is átkelhetett a folyó jobb partjára, február 4-én pedig Damjanich – ígéretéhez híven – megindította zászlóaljait Orosháza felé, háta mögött hagyva egy meg nem kísérelt várostrom keserű tapasztalatait.

Ha meg akarjuk vonni Damjanich aradi tartózkodásának mérlegét és magyarázatot szeretnénk kapni Gaál Miklóssal és Boczkóval történt súrlódásának okaira, úgy hisszük, a mérleg egyik serpenyőjébe az OHB által is megfogalmazott óhajokat és kívánalmakat, a másikba ezzel szemben a helyzet adta realitásokat kell helyeznünk. Tény ugyanis, hogy Damjanich Arad alá érkeztekor a vár nem volt a rohamra tökéletesen előkészítve. De ez a hiányosság nem varrható csak Gaál tábornok és Boczkó kormánybiztos nyakába, hiszen láttuk, hogy idejük és elegendő felszerelésük sem volt a feladat végrehajtására. Az aradi ostromseregnek még január 10-e táján is – az OHB elnökének utasítására – Debrecen védelmét kellett szem előtt tartania. Gaál zászlóaljait nem fordíthatta a vár körülzárására – ehhez egyébként sem rendelkezett megfelelő erővel –, ezzel szemben egy esetleges Erdély felől bekövetkezendő osztrák támadás kivédésére kellett felkészülnie. Márpedig Arad bevétele mindaddig csak óhaj maradt, amíg az ehhez szükséges időt, felszerelést és emberanyagot nem biztosították Gaál részére. Az Arad alá érkező Damjanich Kossuth és Gaál Miklós leveleiből túlságosan is pozitív képet alkotott magában a „belőtt” aradi várról. Lelki szemei előtt már tátongó réseket, megmászható várfalakat látott, ezzel szemben a zajló Maros jege által is védett vár látványa fogadta. A tettek embere, az önnön erényeivel és képességeivel tisztában lévő tábornok ezekután nehezen tűrte a tétlenséget. A felfokozott várakozás és a rideg valóság kiáltó ellentéte kitermelte a konfliktus lehetőségét.

Mégis, hogy Damjanichnak Gaál képességei iránt tanusított bizalmatlansága nem volt alapok nélküli, azt bizonyították a bekövetkező események. Boczkó február 5-i, előbb már idézett jelentésében a következőkre hívta fel Kossuth figyelmét:

³⁷ Damjanich János – OHB 1849. február 2-án. OL H. 2. OHB 1849:1514. sz.

³⁸ OL H. 2. OHB 1849:1633. sz.

³⁹ LAKATOS OTTÓ: Arad története. Arad 1891. I. köt. 165 – 167.

⁴⁰ MARGITAY 48 – 49.

„Szükségesnek látom azonban a Tisztelt Kormány részéről is Gaál tábornokot figyelmeztetni, meginteni, s ezeknek (ti. Ó- és Újaradnak biztos védelmét, és az aradi várnak Temesvártól történő elzárását – P. I.) egész erővel, erélyességgel, bátorsággal leendő teljesítését szívére kötni.

Úgy látszik ugyanis, hogy azon hírek, miszerint a szerbek Temesvár felől a császári ott lévő rendes katonasággal Arad felé vonulni készülnek, Gaál tábornokot aggodalomba ejtik, s attól tartok, hogy ő nagyobb ellenséges erő közeledtével az aradi és temesvári várak közötti elzárást és Újaradot is odahagyva idő előtt, minekelőtte az ellenség irányában s ellenében minden lehető erőt a legnagyobb bátorsággal kifejtene, Óaradra visszavonulni fog.”⁴¹

Látnoki sorok. A közeledő osztrák csapatok hírére Gaál február 7-én kardcsapás nélkül feladta Újaradot, s nem az ő hadvezéri képességein múlt, hogy a másnapi óaradi ütközet nem végződött csúfos kudarccal. A Gaált január elején magasztaló s január végén még Damjanichcsal szemben is megvédő Boczkó február 10-én elkese-redeve vetette papírra:

„De nyíltan ki kell mondanom, hogy a most még bővebben nyert tapasztalás s ki-esmérésnél fogva Gaál Miklós itt nem a maga helyén áll. ... Szükség őt innen eltávolítani minél előbb. Ő kellő bátorsággal, erélyességgel, előre való átlátással, felfogással nem bír. ... Gaál tábornok gyenge és félénk ember, s gyanússá tette magát, hogy hazánk szent ügye nem igen fekszik szívében.”⁴²

Kornis Károly ennél frappánsabban jellemezte pár nappal korábban Gaált: „ha Gaálban Damjanich bátorsága lenne a szép esze mellé, akkor mit sem kellene aggód-nunk”.⁴³

Nos, ez a bátorság hiányzott Gaálból. Február közepén fel is mentették beosztásából s kinevezték a honvéd mérnökkar főparancsnokává. Helyébe először Kiss Pál ezredest, majd március elején Vécsey Károly gróf honvéd tábornokot nevezték ki. Vécsey parancsnoksága alatt kezdték meg a vár rendszeres ostromát, amely végül is 1849. július 1-én kapitulált.

⁴¹ OL H. 2. OHB 1849: 1638. sz. Kossuth február 8-án írt Gaálnak. Levelében leszögezte, hogy „visszavonulásról szó sem lehet, s én ezt ismételve komolyan mégtiltom. ... Mint hazafi hazafikötelességeire, mint kormány elnöke tábornoki tisztére emlékeztetem”. OL H. 2. 1849: 1639. sz. Közl.: KLÖM XIV 361–362.

⁴² OL H. 2. OHB 1849: 4262. sz.

⁴³ Kornis Károly – Madarász László 1849. február 5-én. OL H. 95. 4. dob. 2. kútfő. 486 e. t.

DIE LEHREN EINER VERSÄUMTEN BURGBELAGERUNG **(Die Belagerung der Burg Arad im Januar 1849)**

Nachdem der Kommandant der Burg Arad, der k.u.k. Generalleutnant Berger das am 3. Oktober 1848 durch Ferdinand V. erlassene königliche Manifest erhalten hatte, hat er der ungarischen Regierung den Gehorsam verweigert und den Einzug der ungarischen Truppen in die Burg verwehrt. Von diesem Zeitpunkt an konnten sich die ungarische Regierung und die Heerführung nichts anderen zum Ziele setzen, als die Burg durch eine Belagerung zu nehmen. Ihre Lage wurde dadurch noch erschwert, daß sie dem Leiter der Belagerung, dem Honvedgeneral Miklós Gaál nur geringe Kräfte zur Wende der Jahre 1848–49 zur Durchführung der Aufgabe zur Verfügung zu stellen vermochte, während Arad aus dem ebenfalls in den Händen der Kaiserlichen befindlichen Temesvár regelmäßig einen Nachschub von Munition und Lebensmitteln bekam.

Es ging aus den Mitte Januar 1849 an den Ausschuß für Landesverteidigung und an den Kommandeur der im Banat stationierten ungarischen Division General Damjanich geschickten Meldungen von General Gaál hervor, daß man die Burg Arad während einer kurzen Zeit nehmen könnte, falls ihm Damjanich schnell mit seiner Division zur Hilfe käme. Vom Vorsitzenden des Ausschusses für Landesverteidigung Kossuth hat Damjanich ebenfalls den Befehl bekommen, bis nach Arad vorzudringen; er mußte dort jedoch mit Überraschung erfahren, daß man die Belagerung nicht entsprechend vorbereitet hatte, außerdem war es wegen der treibenden Eisschollen auf dem Fluß Marosch (Mieresch) unmöglich, die Burg zu stürmen. Die ungenügenden Vorbereitungen muß man trotz der zuversichtigen Meldungen von Gaál als natürlich betrachten, war er ja auf Anweisung von Kossuth bis Mitte Januar 1849 mit der Decoupage des neuen Sitzes der Regierung und des ungarischen Landtages Debrecen beschäftigt, und so konnte er seine geringen Kräfte nicht zur Umzingelung der Burg Arad einsetzen. Davon war aber Damjanich nichts bekannt, und sein energisches Durchgreifen hatte die Abdankung von Gaál von seiner Kommandeurstellung zur Folge. Der Regierungskommissar des Komitates Arad Dániel Boczkó hat aber die Abdankung nicht angenommen, er hat sogar Damjanich einen Verweis wegen der Überschreitung seiner Kompetenz erteilt, der die Vorkehrungen des Regierungskommissars seinerseits für unbefugtes Eingreifen erachtet und abgelehnt hatte. Ihr „Duell“ kann für einen typischen Konflikt zwischen der militärischen und politischen Führung von 1848–49 angesehen werden.

EÖTVÖS JÓZSEF NEMZETÉRTTELMEZÉSE ÉS NEMZETISÉGPOLITIKAI KONCEPCIÓJA AZ 1850-ES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

Eötvös József gondolkodói életművének sok tekintetben legproblematisabb időszaka az 1850-es évek első fele. Hiszen Eötvös történetfilozófiai és politikaelméleti rendszerének számos pontjában s a gyakorlati politikai következtetésekben is újra szembekerül a liberális ellenzék vezető szárnyával. Az igen határozott elméleti és politikai szembenállás a nemzetiségi kérdést tekintve ölt a leghatározottabb formát. Eötvös két programadó munkájában fejt ki álláspontját, A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra (1851., ill. 1854.) című művében és Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról című röpiratában. A szakirodalom mindezekig csupán ezeknek a munkáknak a politikai funkcióját elemezte, kevés kísérlet történt Eötvös nemzet-értelmezésének rekonstruálására; pedig a művek megjelenését követő heves vitát nem kizárólag az inspirálta, hogy Eötvös a kezdettől fogva az 1848-as áprilisi törvények alapjára helyezkedő és a passzív rezisztencia politikáját meghirdető Deák Ferenc-féle politikai irányvonallal szemben másként értelmezte az európai politikai realitásokat s az azokra felépíthető magyar liberális ellenzéki programot. Eötvös szakít a reformkor liberális nacionalizmusának Kossuth és az ellenzék vezérkara által képviselt irányzatával, melyben a polgári társadalom megteremtésének igénye társult az államnacionalizmussal s a nyelvi nacionalizmussal.¹ E szakítás háttérében a politikai tényezőkön kívül a nemzetiség és nemzet fogalmának, történeti szerepük megítélésének elméleti különbségei rejlenek.

Eötvös az Uralkodó Eszmékben történetfilozófiájának és politikaelméletének két axióma jellegű, megrendíthetetlen alappontját fejt ki. Egyrészt az emberi szabadság kifejlődését tekinti a történeti fejlődés mozgató rugójának s minden történeti folyamat lehetséges mércéjének. Eötvös elméletileg rögzíti: kora történeti jelenségeit és mozgalmait, így a nemzetiségi mozgalmakat is az emberi szabadság fejlődésének folyamatához kívánja mérni és viszonyítani. Másik alaptétele azonban a nagy államok történetfilozófiai érvekkel is alátámasztott szükségszerűségének elve, mely állandó és feszítő ambivalenciában van az elsővel, mivel az egyéni szabadság kiteljesedését nagy és erős államhatalmak létezési feltételei között kívánja biztosítani. Így a történeti folyamatok politikai megítélésének mércéje Eötvös elméletében a nagy államok fennmaradásának biztosítása. Az emberi szabadság és a nagy államok értékkonfliktusai

¹ VARGA JÁNOS: Helyét kereső Magyarország. Bp. 1982. 64.

adják az Uralkodó Eszmék feszítő kereteit és dinamikáját. Ugyanezen koordináták között kíséreljük meg nemzet-elméleti és nemzetiségpolitikai nézeteinek összegzését és értelmezését.

Eötvös nemzetiség-fogalmának kiindulópontja a reformkori magyar liberális nacionalizmushoz hasonlóan a német felvilágosodás, illetve romantika nemzetszemlélete, mely Herder elméletében gyökeredzett, mely szerint a Föld egyetlen kert, ahol a nemzetek virágoznak és elhervadnak saját természetük szerint; minden nép individuális egyéniség, melynek organikus és önelvű fejlődése a nép nyelvében és kultúrájában, szokásrendszerében és hagyományaiban kikristályosodó népszellem ('Volksgeist') alapján bontakozik ki. A népek különbözőségükben egyenrangúak, mindannyian az emberi humanitás kibontakozását szolgálják. Eötvös is a népek természetadta különbözőségének elvéből indul ki: ahogy a természet az egyes embert is különféle tehetségekkel ruházta fel, úgy a népek is különböző tulajdonságokkal rendelkeznek.² A nemzetiség nem más Eötvös értelmezésében, mint az emberi együttélésnek a természettől adott, vérségi kötelékeken alapuló makroközösségi formája, a társadalmi integráció történetileg létező első formája.

Amíg azonban Herder és a magyar liberálisok a történeti fejlődésben a nemzeti-ségi sajátosságoknak a kibontakozását, megnyilatkozását látják, addig Eötvös éppen ezzel ellentétes fejlődési trendet feltételez. Már egy 1841-ben született feljegyzésben felbukkannak a későbbi elmélet elemei: „Korunkban a nacionalitások kora letűnt, s mindazon erőlködés, mellyel most általánosan mindenütt a világban az egyes nemzetségek felelevenítettnek, csak azon aggok iparkodásaira emlékeztetnek, kik éppen mert tehetetlenségeket érzik, kettős erővel törekednek annak felelevenítésére. – Minden nacionalitás vagy egy külön valláson vagy civilizáción alapszik – ez korunkban nincs többé.”³ Ez az alapgondolat jelenik meg újra, s nyer történetfilozófiai meg-alapozást az 1850-es évek első felének munkáiban. Eötvös bizonyítandó alaptétele a következő: „Mindazon okok, melyek a nemzeti egyéniségek fennállásának támaszul szolgálnak, részint egészen megszűntek, részint napról napra gyengébbekké válnak.”⁴

A nemzetiség természetadta közösség, melynek különálló egyéniségként való létezését, identitástudatát a közös eredet mítoszára ráépülő közös nyelviség, a közös vallás, a közös történeti emlékek és a más népektől való elszigeteltség hordozta. Azonban Eötvös véleménye szerint az ókori kultúrák bukása utáni történeti folyamatban két, egymást erősítő fejlődési tendencia bontakozik ki. Egyrészt kialakul a modern individuuum, az egyén leválik tradicionális közösségeiről, s önálló, autonóm lénné válik. S ez bizonyos aspektusban a nemzetiségi tradicionális közösségről való leválást is jelenti, az egyéni szabadság kifejlődése így gyengíti a nemzetiségi kötelékeket. Ezzel a folyamattal párhuzamosan, a tradicionális közösségi formák felbomlásával egyfajta egységesülési folyamat játszódik le az európai keresztény kultúra keretében, mely univerzalizásra törekszik. Ezen kettős folyamat eredményeként egyre in-

² Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra [a későbbiekben: Uralkodó Eszmék] Bp. 1981. I. k. 149.

³ Eötvös József: Vallomások és gondolatok. Bp. 1979. 128.

⁴ Uralkodó Eszmék I. 246.

kább az egyén, az individuum lesz a történelem főszereplője, s nem a nemzetiségi kollektívum.

E modern individuum legfőbb értéke a szabadság. Eötvös a szabadság fogalmának „helyes értelmezéseként” kizárólag az un. negatív szabadság⁵ koncepcióját fogadja el, mely szerint „a szabadság azon állapot, melyben az ember mind saját tehetségeit, mind az őt környező természet erőit a lehetőség határai között, maga által választott célok elérésére használhatja.”⁶ Ez az értelmezés az emberi szabadság lényegét a másoktól való függetlenségben és önállóságban keresi. Eötvös a szabadság fogalmának helytelen értelmezéseként az államhatalomban való részvétel állampolgári szabadságát adja meg, érték voltát nem tagadva, de érvényesülését a modern államban illuzórikusnak tekintve. Szabadságfogalma tehát erősen individualizált szabadságfogalom; az ókori és modern szabadságfogalom fejlődési irányát is az individualizációban látja: az ókori ember a városállam formájában megtestesülő közösség keretei között kereste szabadságának terrénumát, a modern ember egyéni függetlenségének élvezetében és cselekvési autonómiájában.

Ezzel párhuzamos fejlődési irányt tételez fel Eötvös a nemzetiségi tudatot illetően is. Mindazok a tényezők, melyek egy nemzetiséget egységbe szerveztek, s a nemzetiségek különállását hordozták, az individualizáció folyamatában megszűnnek társadalmi integráló tényezőként hatni, az egyén magánéleti szférájába szorulnak vissza, annak elemeibe integrálódnak. Addig amíg Herder az egyén minden tevékenységében a népszellem megnyilatkozását kereste; míg Széchenyi az egyén tevékenységének természetes hatókörét látta a nemzetiségben, melyen keresztül az egyes az emberiséggel érintkezhet; addig Eötvös a nemzetiséget az egyén szubjektumába helyezi, s kizárólag „érzéként”, s nem történeti jelenségként kezeli. „A nemzetiség csak érzelem, melynek fogalma szintoly kevéssé állapíttathatik meg, mint más érzelmeké.”⁷ A nemzetiség nem történetileg létező, önálló kollektívum, „önálló egyéniség” többé, hanem az egyén lehetséges viszonyulási formája társaihoz. „Miután minden nemzet egyesekből áll, s amit nemzeti jellemnek nevezünk, nem egyéb, mint azon tulajdonok összessége, melyek közös származásuknál vagy múltjuknál fogva az egyének nagy számával közösek: a nemzeti kifejlés utáni törekvés sem egyéb, mint az egyesek törekvése azon tulajdonok kifejtésére, melyek mint ugyanazon nép tagjaival, mindnyájukkal közösek.”⁸ Ebben az értelmezésben nem létezhetnek kollektív nemzetiségi jogosultságok – hiszen nemzetiségi kollektívumok sem léteznek –, az egyéni szabadság programja az, mely mindent integrál, azt a jogot is, mely szerint az egyének „minden tulajdonaik, tehetségeik, s így külön nemzeti tulajdonaiknak is kifejlesztésére bírnak.”⁹

A nemzetiségi kollektívum („önálló egyéniség”) felbomlásával azonban a társadalmi integrációnak új típusú szervezetére volt szükség, s ezt az integráló funkciót az

⁵ RUGGIERO: The History of European Liberalism. London, 1927. 350.

⁶ Uralkodó Eszmék I. 71.

⁷ Uo. I. 107.

⁸ Uo. II. 56.

⁹ Uo. I. 149.

állam intézménye vette át. Eötvös történetfilozófiájában a modern kor történeti fejlődésének az individuum mellett másik alapvető tényezője az állam. A nemzetiség mint kollektívum és az állam az emberiség történetében különböző fejlettségű integrációs állapotokat testesítenek meg. Így a nemzetiség nem lehet az állam intézményének szervező elve, mert egy megelőző történeti állapot eleme. „A népek helyébe államok léptek, s csak ezekben találkozunk az egyéniség valamennyi feltételével.”¹⁰ Az Uralkodó Eszmék második kötetében némileg korrigálja álláspontját, amennyiben kategorikusan nem tagadja a 'nemzetiségi egyéniségek' fennmaradását, de továbbra is csak másodlagos jelentőséget tulajdonít nekik.

Eötvös kora történeti fejlődésének két, kétségtelenül helyesen megállapított iránya (individualizáció és egységesülés) mellett nem vette észre, vagy nem kívánta észrevenni, hogy elméletben ezekkel tényleg ellentétbe állni látszó folyamatként, de a történeti fejlődésben azokkal szoros és szerves viszonyban állva a társadalmi és politikai integrációnak új típusú közösségei jöttek létre: a nemzetek. S nemhogy a nemzetiség nem szorult vissza az egyén magánemberi szférájába, hanem a XVIII–XIX. század modern államalakulatai deklaráltan nemzetállamok voltak, illetve azok kívántak lenni.

A magyar reformkori liberális ellenzék a nyelvi-etnikai elemekre épített nemzetiség-koncepció alapjaira felépítette a 'politikai nemzet' elméletét. A nyugat-európai minták alapján az 'egy országban egyetlen nemzet' elvét adaptálták. A nemzetnek ez értelmezésében a politikum a meghatározó elem, a történetiség, az államiság, politikai lét és erő. Az etnikum az államalkotás révén emelkedik nemzetté, s további fejlődése is szorosan kapcsolódik államiságának megerősítéséhez.¹¹ Ebben a koncepcióban nemzet és állam a legszorosabb egységet képezi; a nemzet politikai individuum, melynek fő célja a nemzeti állam megteremtése, mely a nemzeti egyéniség kifejeződésének legmagasabb rendű megnyilvánulási formája.

Eötvös nagyon jól látja, hogy kora nemzetiségi mozgalmak által célként kitűzött nemzet-formációi a történelemben addig nem létező politikai közösségek és egységek. „Nevezeték nekem egy országot, melyben az, amiért a népet múlt emlékei által lelkesíteni akarják, valaha létezett volna!”¹² A nemzetiség jelszavával és a nemzetteremtés igényével fellépő nemzeti mozgalmak Eötvös értelmezésében nem kísérelnek meg mást, mint a történelem folyamatában már régen felbomlott vagy a jelenben is bomlásban lévő nemzetiségi kollektívumokat újra a társadalmi, a politikai integráció elsődleges elemévé tenni, s az államhatalmat is ennek alapján újjászervezni. Ez az oka annak, hogy a nemzet fogalma nem definiálható teljes egyértelműséggel, hiszen a valóságban nem létező formáció, legfeljebb politikai vágyalom. A nemzetet hol az állam, hol a nyelv, hol a faj közösségével azonosítják; ennek alapján regisztrálja a nyelvi, illetve történeti alapú nemzettudat különbségeit. Meggyőzően bizonyíthatja, hogy a nemzet fogalma nem alapozható kizárólagosan egyik tényezőre sem. A nemzeti ideológiákban mindhárom elemei keverednek, s különböző oppozíciós viszonyokban a nemzetek különböző érvekkel identifikálják önmagukat, mindig az érdekeiknek legin-

¹⁰ Uralkodó Eszmék I. 149.

¹¹ VARGA JÁNOS: i.m. 40.

¹² Uralkodó Eszmék I. 253.

kább megfelelő elemeket hangsúlyozva. Eötvös kedvelt példája a német nemzeti ideológia, melyben a döntő súllyal szereplő nyelvi elemek mellett a történeti jognak is tere van. „S míg Németországban odáig szeretnék terjeszteni a birodalom határait, ameddig a német nyelv terjed: ... Németország nem feledkezett meg hajdani birodalmi jogairól Schleswigré...”¹³

Mindez azonban nem azt bizonyítja Eötvös számára, hogy egy új történeti jelenségről van szó, mely a történeti fejlődésben kialakult társadalmi, politikai elemeket új típusú egységbe szervezi; hanem azt, hogy a nemzetnek mint politikai közösségi formának, nincs realitása a modern korban. Az egyén nemzetiségi sajátosságait nem a politikum, az állam szférájában, a nemzet kollektívumának tagjaként fejtheti ki, „nemzeti jogosultságai” nem az állampolgár jogai, melyeket az államhatalomban érvényesíthet, hanem a magánember szabadságának elemei, melyek épp az államhatalomtól függetlenül bontakozhatnak ki leginkább. Eötvös célja az állam és nemzetiség elvének különválasztása,¹⁴ a nemzetiségi kérdés „nem hatalmi kérdéssé”¹⁵ tétele.

Eötvös nemzet-értelmezése e ponton jelentősen különbözik a reformkori magyar nemzeti liberális ellenzék nemzet-értelmezésétől. Mert bár megegyeznek abban, hogy a nyelvi közösséget nem fogadják el a nemzetszerveződés elégséges alapjaként; de Eötvös ugyanakkor az államnemzet koncepcióval sem ért egyet. Ugyanis a történeti jog szerepének hangsúlyozásával csak látszólag erősíti meg az államnemzet koncepció kereteit, valójában célja épp a nemzetiségi érzés, s az arra épülő nemzeti mozgalmak depolitizálása, a nemzetiség fogalmának és érvényesítési terejének különválasztása az állam fogalmától és intézményrendszerétől.

Eötvös a nemzeti egyéniségek történeti felbomlási folyamatát felvázoló történetfilozófiai fejtegetései mellett politikaelméletében is bizonyítani kívánja, hogy a modern államszervezet nem alapozható a nemzeti, nemzetiségi elvre. Az állam az uralom szférája, a modern népfelség pedig a többség uralmát jelenti az államhatalmon belül. A többség pedig nemzetiségét is uralmi pozíciókba kívánja juttatni az állam szervezetében. Minél nagyobb befolyással bír a többség az államhatalom eljárására, annál kíméletlenebbül sértik a kisebbségekben lévő nemzetiségek igényeit.¹⁶ Ezért az állam hatalmi viszonyaiban nem lehet külön nemzetiségi jogosultságokat érvényesíteni. Ezért helytelen elméletileg is a nemzeti mozgalmak azon törekvése, hogy „minden törzsi és nyelvi különbség a különállás jogának forrásaként”¹⁷ ismertessék el, s ne az egyes állampolgár, hanem a külön nemzetiség kapjon jogokat az államhatalomban. Ez álláspont szerint a nemzetiségi egyenjogúság a nyelvek számára az államelméletben elfoglalt teljesen azonos helyzetben van, valamint az állam olyan kötelezettségében, amely a közhivatalnokokat a különböző nemzetiségek számszerű viszonyai szerint nemzetiségi elv alapján osztja fel. Ezeket a jogokat pozitív törvények biztosíthat-

¹³ Uralkodó Eszmék I. 107.

¹⁴ GÖNCÖ IMRE: Kossuth Lajos és báró Eötvös József nemzetiségi politikája a szabadságharc után. Történeti Szemle 1913. 549.

¹⁵ BERZEVICZY ALBERT: B. Eötvös József és a nemzetiségi kérdés. Budapesti Szemle 158. t. (1914) 323.

¹⁶ Uralkodó Eszmék II. 549.

¹⁷ EÖTVÖS JÓZSEF: Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról [a későbbiekben: Eötvös: Ausztria...] In: Reform és hazafiság. Bp. 1978. II. t. 491.

ják. Ezzel azonban Eötvös értelmezése szerint nem egyenlő szabadságot, hanem csak egyenlő uralmat követelnek saját nemzetiségük számára.¹⁸ Az igazi szabadság nem értelmezhető az állam szféráján belül, csakis az államhatalomtól való függetlenségben keresendő. Ennek megfelelően az egyenlő szabadságra alapozott nemzetiségi egyenjogúság is csak így valósítható meg. „A demokratikus vagy alkotmányos államokban, egyáltalán, ahol a többség uralkodik, az összes nemzetiség egyenjogúságának elve csak akkor alkalmazható, ha a nemzetiség elvétől teljesen elvonatkoztatnak, és azt, hogy a különböző nyelvek az államon belül egymáshoz képest milyen helyzetet foglaljanak el, a dolgok természetes fejlődésére bízzák. E viszonyokra Svájc és Amerika szolgálhatnak példaként. Miként a demokráciában minden vallás valóban egyenlő helyzete csak akkor lehetséges, ha az állam polgárainak felekezeti kapcsolatait magukra a polgárookra bízzák...”¹⁹ Az államhoz való viszony vonatkozásában a valláson kívül a család társadalmi intézményével állítja párhuzamba a nemzetiséget. Egyrészt a család mint egység nem része az államhatalmi struktúrának; másrészt viszont az erős családi kötelékek létezése nincs ellentétben egy szilárd állam fennállásával, sőt minden állam a családban találja leghatalmasabb támaszát. Ugyanígy a különböző nemzetiségek létezése egy államon belül nem veszélyezteti az állam szilárdságát. Eötvös határozottan tagadja azt az álláspontot, mely szerint az egységes állam alapfeltétele minden különös nemzetiség megszüntetése.²⁰ Miként a különböző vallásoknak, a különböző nemzetiségeknek is az egyén személyes szabadságával lehet és kell biztosítani a szabad kifejlődést. „Ahol az egyének egyenjogúságát biztosítja az alkotmány, ott a nemzetiségi egyenjogúság kérdése elvesztette gyakorlati jelentőségét. Ahol mindenki, bármely nemzethez tartozzék is, jogaiban egyenlő a többivel, ott egyetlen nemzetiség sem tekinthető az állam kivételezettjének.”²¹ A nemzeti egyenjogúság lényege nem az államhatalomban való kollektív részvételt biztosító pozitív törvényekben rejlik, hanem az egyén szabadságán keresztül érvényesülő negatív jogokban: minden nemzet saját körén belül, bárki kényszerétől szabadon, megmaradjon és fejlődjön.²²

Eötvös elméleti következtetéseinek végpontja nem csupán a teljes nemzeti önrendelkezés elvének elutasítása,²³ hanem a nemzetiségi kollektív politikai jogok tagadása. A nemzetiségi különbözőség nem lehet a különállás jogának forrása az államban. Ahogy az egyén szabadságát az állam hatalmának korlátozása által megteremtendő, s az államhatalommal szemben autonomitást élvező „egyesültei-helyhatósági szférában, a félig politikai, félig társadalmi szövetkezés világában”²⁴ érvényesítheti, ugyanúgy az egyén nemzetiségi sajátosságait, nyelvét, kultúráját is ezek között a kerek között bontakoztathatja ki. A nemzetiségi kollektív jogosultságok elvének ellenében Eötvös a területi önkormányzatok rendszerét állítja fel, melynek szervezőelve nem a nemzetiségi elv, hanem a történeti alapú területi megoszlás: a tartományok és

¹⁸ Uo. 504–505.

¹⁹ Uo. 504.

²⁰ *Uralkodó Eszmék* I. 174.

²¹ *Eötvös: Ausztria...* 567.

²² Uo. 504.

²³ GERGELY ANDRÁS: *Eötvös korszerűtlen koreszméi*. Új Forrás 1985/2. 35.

²⁴ Uo. 36.

községek közigazgatási önkormányzata. Addig amíg az Uralkodó Eszmék első kötetében a területi önkormányzat elve mint az állam szervezőelve még épp a nemzetiségi mozgalmak centrifugális erejét volt hivatva semlegesíteni, addig a három évvel később megjelent második kötetben Eötvös érvrendszerének hangsúlyai átrendeződnek, miszerint az önkormányzati rendszer egyik legfontosabb funkciója az egyén számára biztosítani nemzetiségének szabad kifejtését. „Mindkét nemű igények kielégítése végett szükség, hogy az egyes tartományoknak adott föltételes önállósággal tért nyissunk azon igényeknek, melyek történeti jogon alapulnak, s a községek önállósága által bizonyos körön belül azon igényeknek engedjünk tért, hogy maguknak érvényt szerezzenek, melyek a nyelvkülönbségből származnak.”²⁵

Eötvös nemzetiségpolitikai elképzeléseit gyakran interpretálják a XX. századi demokratikus nemzetiségpolitikai koncepciók előképeként. E felfogás szerint Eötvös programja és nemzet-értelmezésének súlypontja az autonómia fogalmában és programjában ragadható meg, miszerint Eötvös az önkormányzatot és függetlenséget kívánja elérni minden nemzetiség mint kollektívum számára.²⁶ „A szabadelvű demokráciában a nemzetiségek különböző intézményeket hozhatnak létre nyelvük, kultúrájuk fejlesztésére, és megszervezhetik önálló, az állam irányításától és befolyásától független érdekképviselőitüket.”²⁷ Kétségtelen az, hogy Eötvös politikaelméletében határozottan kiállt a nemzetiségek nyelvének, kultúrájának szabad kifejtése mellett, de ezt mindvégig az egyén cselekvési szabadságának körén belül értelmezte, s tagadta a nemzetiségi kollektív jogok létét és érvényesíthetőségét az államhatalmon belül.

Eötvös gondolati inspiráló élménye az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc, melyben a Magyarországon és a birodalomban élő népek nacionalizmusa egymásnak feszült, s véres politikai és katonai konfliktusba torkollott. Eötvös ezekben az eseményekben a nemzeti mozgalmak fizikai, szellemi és erkölcsi értékeket pusztító energiájának megtestesülését látta, s nem utolsó sorban a magyar liberális nemesség államnemzet koncepciójának nyilvánvaló kudarcát. A nemzetiségi mozgalmak fő elméleti tévedése, s gyakorlati politikai veszélyességüknek forrása az, hogy összekapcsolják a nemzetiségi érzést, a nemzet-programot az állammal. Ezért Eötvös egyetlen intellektuális és politikai lehetőséget lát a pusztító küzdelmek felélédesének megakadályozására, s nem kevesebbet kísérel meg, mint a nemzetiségi mozgalmak „depolitizálását”, nyelvi-kulturális mozgalmakká való átalakítását, s így önálló politikai tényezőként jelentőségük csökkentését.

Ezen koncepció következetes képviselője mellett azonban jelentős különbségek figyelhetők meg a nemzetiségi mozgalmak megítélését illetően Eötvös 1850-es és 1854-es álláspontjában. Gergely András a következőképp foglalja össze megállapításait: „A röpirat [Ausztria nemzeteinek egyenjogúsága] a nemzetiségi eszme nyílt háttérbe szorításán (nem korrekcióján!) munkálkodik – a következő évben megjelenő tudományos értekezés [az Uralkodó Eszmék első kötete] már dialektikusan szemlél, az uralkodó eszmék egyszerre megvalósítandó átértelmezését (s nem az egyik mellő-

²⁵ Uralkodó Eszmék II. 551–552.

²⁶ FABIÁN ERNŐ: Az ember szabad lehet. Eötvös József eszmevilága. Kolozsvár-Napoca 1980. 158.

²⁷ FABIÁN ERNŐ: A közösségi létezés és az ideológiák. In: A tudatosság fokozatai. Bukarest, 1982. 40–41.

zését) követeli.”²⁸ Véleményünk szerint a nemzetiségi eszme korrekciójának igénye már az 1850-es röpiratban megfogalmazódik; s az igazán markáns és meglepő fordulat a nemzetiségi mozgalmak értékelésében az Uralkodó Eszmék két kötetében kifejtett gondolatok között keresendők.

Eötvös történetfilozófiai elméletébe beleillesztve, az emberi szabadság fejlődését a történeti folyamatok értékmérőjeként alkalmazva az Uralkodó Eszmék két kötetében homlokegyenest ellenkező értékelését adja a nemzetiségi mozgalmaknak. Ezt megteheti látszólagos logikai ellentmondás nélkül, mivel egyik kiinduló elméleti tétel a szabadság és az uralom azonos természete és lényege. „A szabadságra és az uralkodásra törekvés csak különböző fokai ugyanazon emberi hajlamoknak.”²⁹ A szabadság utáni vágy törvényszerűen felkelti az uralkodásra való hajlamot. (Ebben az értelemben az Uralkodó Eszmék alapkérdése nemcsak a szabadság mibenléte, hanem legalább annyira a hatalom természete és törvényszerűségei.) A mű első kötetében a politikai célokat megfogalmazó nemzetiségi mozgalmakat az uralomra, a mások elnyomására törekvés megnyilvánulási formájaként értékeli. „Minden nemzeti törekvésnek alapja: felsőbbségének érzete; a célja: uralkodás... Minden nép minden időben a világ központja gyanánt szeretné magát tekinteni, mely körül forogjon a többi. A ki-méletlen önzés, melyet egészen míveletlen népeknél találunk, nem enyészik el a műveltség által; csakhogya az önzés a hazafiság leple alá vonul, melyben pirulás nélkül jelenhetik meg.”³⁰ Eszerint a nemzetiségi mozgalmak törekvései éles ellentétben állnak az Eötvös által elfogadott „helyes”, az egyén magánemberi szabadságát hangsúlyozó szabadságértelmezéssel, de a szabadságnak az állampolgári egyenlőséget középpontba állító „helytelen” értelmezésével is. Az állam szervezetén belül Eötvös a kiváltságos örökölt nemesség létével állítja párhuzamba a nemzeti elkülönültséget, felhasználva azt a korban közkeletű elméletet, mely a nemesség kialakulását etnikai tényezőkre vezette vissza. Eötvös határozottan szembefordult a reformkori liberális nemzeti mozgalom azon tételével, mely szerint „a haladás és nemzet egymást kölcsönösen feltételező fogalmak: a szabadságjogok és a polgári nemzet egyidejűleg és kölcsönösen egymás célját és eszközét jelentik”³¹ Eötvös legélesebben és legszükségesebben röpiratában fogalmaz: „A nemzetiség elvének éppen úgy, mint az örökölt nemesség elvének engednie kell a szabadság és egyenlőség elve javára, vagy emezeknek kell amazok előtt meghajolniok. Egyesíteni nem lehet őket.”³²

Az Uralkodó Eszmék második kötetében viszont a nemzetiségi törekvéseket a szabadság utáni vágy megnyilvánulási formájaként értékeli; mégpedig a „helyes értelemben vett” szabadságra való törekvés jeleként, mely az államhatalom egységesítő és egyenlősítő tendenciáival szemben fogalmazza meg az egyén különállásának és önállóságának az igényét. „A nemzetiség melletti lelkesedés csak tiltakozás, és pedig – minden egyes egészen erőtlenn levén az állam irányában – az egyéni szabadság

²⁸ GERGELY ANDRÁS: id. 35.

²⁹ Uralkodó Eszmék I. 169.

³⁰ Uo. I. 109.

³¹ VARGA JÁNOS: id. 31.

³² Eötvös: Ausztria... 484.

egyedül lehetséges tiltakozása az állam mindenhatósága ellen.³³ Ez azonban nem jelenti azt, hogy e mozgalmak által kitűzött célokat illetően megváltozott volna álláspontja, s támogatná e mozgalmak politikai autonómiára irányuló törekvéseit.

Mi indokolhatja a nemzetiségi mozgalmak ennyire eltérő értékelését? Az elmélet semmiképpen sem. A mű második kötetének történetfilozófiai koncepciója a nemzetiségek történeti szerepéről, a történeti fejlődés irányairól nem változott. Nem változott a nemzeti jogosultságok értelmezése, s a nemzeti-nemzetiségi konfliktusok feloldására javasolt politikai program sem: a kollektív nemzetiségi politikai jogok helyett a területi önkormányzatok rendszere. Eötvös – bár hangsúlyaiban eltérő – de alapelveiben egységes nemzetiségpolitikai koncepciót fejtett ki műve két kötetében. Ami változott, mégpedig radikálisan megváltozott, az a nemzetiségi mozgalmak aktuális politikai szerepének értékelése, annak megítélése, hogy ezen mozgalmak beilleszthetők-e, illetve nem az Eötvös által kívánatosnak tartott fejlődési irányba.

Eötvös elméletében a történeti folyamatok politikai megítélésének mércéje a nagy államok fennmaradásának biztosítása. A nemzetiségi mozgalmak politikai szerepét is az a tény határozza meg, hogy azok mennyiben veszélyeztetik, vagy mennyiben erősítik a nagy államok létét, s így az európai nagyhatalmi egyensúlyrendszer fenntartását: „...az egyes ország, nemzetiség, község és egyén törekvését csak annyiban mondhatni ésszerűnek, s csak annyiban lehetünk erre tekintettel, amennyiben nem veszélyeztetik a nagyobb államok fönnállását.”³⁴

Az Uralkodó Eszmék első kötetében és a tárgyalat röpiratban Eötvös az európai nemzeti mozgalmakon belül a hangsúlyt a nyelvi nacionalizmusokra helyezi, melyeket határozottan elutasít. Ezeket a mozgalmakat látja a legdinamikusabb tényezőeknek, melyek a történeti jog legitimitását, s az annak alapján fennálló államalakulatokat megsemmisíthetik. A nemzetiségi mozgalmakban rejtőző legnagyobb veszély számára az európai hatalmi egyensúlyrendszer megbomlása, amely azonban Eötvös szerint nemcsak az aktuálisan létező államok felbomlását jelentené. Nem túlságosan meggyőzően bizonyítani próbálja, hogy az államok újarendeződése a nyelvi megoszlás alapján magának az állam intézményének felbomlásához vezetne, mely alapjaiban rázná meg a „keresztény polgárisulást”. Ennél jóval plasztikusabban érzékelhetők konkrét politikai félelmei, melyekben a reformkori liberálisok szinte mindegyike osztozott: a létező államhatalmak meggyengülése s esetleges felbomlása (s ezen a ponton lehetetlen nem a Habsburg-birodalomra gondolnunk) Oroszországot erősítené meg Európában, ami az európai civilizáció háttérbe szorulását jelentené.

Elméletének igen törékeny pontja az olasz és a német nemzeti mozgalom történeti szerepének értékelése. Hiszen Eötvös a nagy államok létrejöttét és fennmaradását a modern történeti fejlődés lényegi sajátosságának és értékének tartotta, s ebben nem tett különbséget az újonnan kialakult vagy alakulóban lévő nemzetállamok és a dinasztikus kötöttségű soknemzetiségű birodalmak között. Márpedig a német és olasz nemzeti mozgalom a szétaprozódott kisállamiság helyébe egységes, nagy nemzetállamok létrehozását tűzte ki célul. Érzélve ezt a belső ellentmondást Eötvös a nemze-

³³ Uralkodó Eszmék II. 57.

³⁴ Uo. II. 339–340.

tiségi mozgalmak egyértelmű és igen határozott negatív értékelésében Németország egyesülésének kérdésében kivételt tesz (az olasz nemzeti mozgalommal részletesen nem foglalkozik). Németországban az egységesítési mozgalmaknak középkori előzményeit mutatja ki (pl. a német-római császárság), melyek az összetartozás tudatát a történelem során ebben a népben mindvégig ébren tartották, így ez a mozgalom nem a történeti jog ellenében, hanem annak kiteljesedéseként lép fel: „... a német egység utáni törekvés nem politikai pártok által felhasznált izgatási eszköz, hanem egyike azon mozgalmaknak, melyek a történet által huzamosan előkészítve [vannak], éppen azért ragadnak meg rögtön egész népeket, mert a jelenkor összes viszonyai által idéztettek elő.”³⁵ S annak ellenére értékeli pozitívan Eötvös a német egységtési törekvéseket, hogy tudja, egy egységes Németország kialakulása is jelentősen átrajzolná az európai hatalmi egyensúly belső arányvonalait, de Eötvös is, kortársaihoz hasonlóan, ekkor még a német egyesülésnek a „nagy-német” változatát várja és reméli, s ettől remélheti a Habsburg-birodalom politikai súlyának növekedését is. Az olasz nemzeti mozgalom ugyanakkor Észak-Olaszország kérdésében sértette az Osztrák Birodalom nagyhatalmi igényeit. Ezen a ponton is szembetűnik, hogy Eötvös elmélete milyen szorosan kötődik a Habsburg-birodalom legitimációjának megerősítésére irányuló politikai programjához, „gondolatmenete túlságosan is a Habsburg-birodalom fenntartásának igényeihez szabott.”³⁶

A nemzetiségi mozgalmak politikai jövőjét illetően, belső szorongásait és félelmeit igen jól érzékeltetően, Eötvös ellentmondásosan nyilatkozik; munkájában „a tudós és gyakorlati államférfiú néhol alkudozni látszanak egymással”, úgyszólván küzdelmet folytat önmagával, hogy hazája érdekeit a tudományos igazsággal összeegyeztesse.³⁷ Egyszerre láttatja ezeket a mozgalmakat nagy dinamikájú, a létező államok kereteit szétzúzó politikai erőknél, s egyszerre tagadja, hogy Európa jövőjében a nemzeti mozgalmaknak jelentős szerepe lenne. Távlatokban még a nemzetiségi különbségek megszűnését is feltételezi, a nyelvek egységesülési folyamatát jósolja, s ennek alapján a nemzetiségi mozgalmak lecsendesülését és felbomlását. „Az emberiség eddigi haladásának alaptörvényei nem fognak egy rövid időszak által megcáfoltatni, s ennél fogva a legnagyobb bizonyossággal jósolhatjuk, hogy egyes nemzetiségek, melyek most öntudattal lépnek fel, talán hamarabb, mint hinnők, különállási követeléseikről le fognak mondani, s unokáink a nemzeti jogosultság nevében indított vitákban, melyek századunkat jelenleg izgatják, úgy hiszem, csak a vízbehalónak minden tárgy után hiú kapkodását fogják látni.”³⁸ Vágyálmait mintegy ráerőlteti tapasztalataira és elméletére. Jó példa erre, hogy épp Magyarországot említi bizonyítékként annak, hogy a népekben a nemzetiségi érzet nem rendelkezik szilárd alappal és bázissal: „A nemzeti rokon- és ellenszenv, mind intenzíve, mind extenzíve, egészen más valami a népnél, mint szószólóiknál. Intenzitására nézve ez érzet – Istennek hála – a népek-nél csaknem mindig gyengébb, mire még Magyarország legújabb története is például

³⁵ Uralkodó Eszmék I. 161.

³⁶ GERGELY ANDRÁS: id. 36.

³⁷ BERZEVICZ ALBERT: id. 324.

³⁸ Uralkodó Eszmék I. 254.

szolgálhat.”³⁹ Egyetérthetünk Sötér István összegzésével: „Eötvös minden módon hinni akar a nemzeti egyéniségek elhalványulásában, a polgárosodásnak nemzeteket elnyomó hatásában, – mivel ez a hite megkönnyíti azt a másikat, melyet az önkormányzattal ellensúlyozott ’erős állam’ jogosultságába oly vakon vezetett.”⁴⁰

Az Uralkodó Eszmék második kötetében a nagy államok fennmaradásának biztosítását mint viszonyítási értéket megtartva másként értékeli a nemzetiségi mozgalmakat. Feltételezi, hogy a nyelvi nacionalizmusok és a történeti jogot alapul vevő nacionalizmusok ellenkező, ütköző törekvéseikkel egymást korlátozzák, sajátos egyensúlyban tartják. Sőt feltételezi a történeti jog legitimációjának újabb megerősödését is. Az európai nemzeti mozgalmak átmeneti lecsendesülése bizonyíték számára arra, hogy ezen mozgalmak nem veszélyeztetik komolyan a fennálló államok integritását. „Úgy hiszem, hogy nagy illúzió volt mind azoknak, akik 1848-ban és utóbb a nemzetiség elve mellett küzdöttek, mind azoknak, akik az ellen léptek sorompóba, azt hinniük, hogy az ezen elv melletti lelkesedés a jelen államok valóságos feldarabolásához vagy Európa etnográfiai viszonyain alapuló újabb beosztásához fog vezetni. Az érzelmek nagy hatással vannak a tényekre: de nem képesek megsemmisíteni a tényeket, hirtelen egyberontani hosszas időt eredményeit: s Németország példája az újabb korban legjobban mutatja, mit várhatunk e tekintetben a nemzetiség elvétől.”⁴¹ A későbbi nemzeti átrendeződési folyamat ismeretében különösen szembetűnő, Eötvös mennyire eltúlozza a stabilitásra törekvés elemeit a nemzeti mozgalmak ideológiájában, hiszen a nemzetiségi elvet az „örökösödési királyság” mellett a létező viszonyok egyedüli támaszának jelöli meg.⁴² Megállapításai ez esetben is spekulatívok, vágyakat, óhvjokat jelenítenek meg történeti tényként. Ugyanígy illúzióknak – de egyben e térségben még ma is aktuális vágyálomnak – bizonyult a kisebbségben levő nemzetiségek hád-szerepéről vallott gondolata: „... minél inkább testvéreikül tekintik valamely állam lakói a szomszéd állam népessége egy részét: annál inkább kell a békés együttélés szükségét érezni, és azon szükséglet, hogy összetűközések esetén a vitát fegyver nélkül igazítsák el.”⁴³

Eötvös nemzet-értelmezése és nemzetiségpolitikai elképzelései igen heves vitát váltottak ki a magyar közvéleményben, s a vita hullámai az 1850-es évek végére sem csitulnak, bizonyítják ezt Kemény Gábor és Mocsáry Lajos egymást követő röpiratai.⁴⁴ Eötvös az egyetemes emberi haladás érdekeinek elsőbbségét mindvégig hirdelve, s az érzelmektől és indulatoktól hevített modern nacionalizmus iránti idegenkedését és fenntartását megőrizve, maga is számos ponton elmélete és politikai programja korrigálására kényszerült. Előlé hajítja az olasz és német nemzeti mozgalom kiteljesedése

³⁹ Uralkodó Eszmék I. 153.

⁴⁰ Sötér István: Eötvös József. Bp. 1967. 270.

⁴¹ Uralkodó Eszmék III. 564.

⁴² Uo. II. 555.

⁴³ Uo. II. 565.

⁴⁴ B. KEMÉNY GÁBOR: A nemzetek fejlődéséről. Kolozsvár, 1856; Helyzetünk és jövőnk. Pest, 1859; Néhány szó Dr. Eötvös Józsefhez. Pest, 1860; Még egy néhány szó 1860; MOCsÁRY LAJOS: Nemzetiség Pest, 1858.

és politikai sikerei, melyek nyomán az olasz és német egységes nemzeti állam az átformálódott európai hatalmi egyensúly részévé vált. S efelé vezeti az Osztrák Birodalom belső egyensúlyának hiánya, s nagyhatalmi státusának látványos megingása. Nyilvánvalóvá válik számára, hogy a birodalom és Magyarország társadalmi és politikai modernizációját csak a nemzetiségi mozgalmak nyelvi, kultúrális és politikai törekvéseinek figyelembe vételével lehet és szabad végrehajtani.

DIE AUFFASSUNG DES BEGRIFFS DER NATION DURCH JÓZSEF EÖTVÖS UND SEINE KONZEPTION ÜBER DIE NATIONALITÄTENPOLITIK IN DER ERSTEN HÄLFTE DER 1850ER JAHRE

Angeregt durch die Wirkung der blutigen Konflikte der Nationalitäten im Laufe der Revolution und des Freiheitskampfes 1848-49 hat eine der bestimmenden Persönlichkeiten der liberalen Opposition der Reformzeitalters József Eötvös in seiner geschichtsphilosophischen Arbeit „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra“ (Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat) (1851, 1854) sowie in seinem Flugblatt über die Gleichberechtigung der Nationalitäten von Österreich den Versuch unternommen, den Begriff „Nation“ und „Nationalität“ neu zu deuten, die historische Rolle der Bewegungen der Nationalitäten neu zu beurteilen.

Als Ausgangspunkt der Geschichtsphilosophie von Eötvös gilt die Auflösung der Kollektive der Nationalitäten durch die gemeinsame Wirkung der Individualisierungs- und der auf den übernationalen Universalismus abzielenden Vorgänge der modernen Zeit. Die Nationalität gilt nicht mehr als historisch existierendes Kollektiv, sondern als eine mögliche Form des Verhältnisses des Individuums zu den anderen. Das Ziel von Eötvös besteht in der Kritik über den modernen Staatsnationalismus und den Nationalismus der Sprache, in der Depolitisierung der Bewegungen der Nationalitäten seines Zeitalters, in der Trennung des Begriffs der Nationalität vom Begriff des Staates und vom System dessen Institutionen.

Eötvös korrigiert in einem späteren Abschnitt seines Lebenswerkes die hier dargelegten Ansichten in zahlreichen Punkten seiner Auffassung über die Nation, in vielen Punkten entwickelte er diese weiter und brachte in den 1860er Jahren eine der hervorragendsten geistigen Leistungen durch den Entwurf der Konzeption der Nationalitätenpolitik hervor.

A VASUTAS PRIESTITZS SZÜLETÉSE

A 19. század második felében – a kapitalizmus új szükségleteket és értékeket, új foglalkozásokat és viszonylatokat teremtő folyamatában – a modernizálódó magyar társadalomnak egy markáns és önálló jegyekkel rendelkező új társadalmi rétege született meg: a magyar vasutasság. A századfordulót megelőző három évtizedben a vasút az ország egyik legnagyobb és legfontosabb intézménye lett. A vasutasok egyre inkább a közvetlen állami érdekek szövédékeként kerültek kapcsolatba. A vasutaskérdés hamarosan össztársadalmi, állami szintű problémává lépett elő. Az a tény, hogy a vasutasság megjelenése, majd társadalmi megerősödése homályos, idealizált sőt mítikus elemekkel kapcsolódhatott össze, a magyar társadalomfejlődés gazdasági, társadalmi, pszichológiai antinómiáival volt szoros összefüggésben. A dolgozat ennek a – joggal

Történetírásunk egyik utolsó nagy addécska a magyar vasút, a magyar vasutasság immár másfél százados történetének feldolgozása. Nemcsak a teljesség igényével fellelő, nagyvadású történeti munkát hiányzik, de a forráskutatás- és kiadás, a kisebb szakterületek feltutítása, a részterületek eredményeinek összegyűjtése és összehangolása is vonatkozóan hiányzik, s egy részük nem mentes a túlzott egyszerűsítéstől sem. Így, az utóbbi években a vasút általános közgazdasági jelentősége, a kelet-európai ipari fejlődésben betöltött kiemelkedő szerepe világossá és számottevővé vált, azonban a komplex politikai, szociológiai, társadalomtörténeti, mentalitástörténeti kutatások hiányában az eredmények féltudásak maradtak. Az 1943 előtti, és különösen az első világháború előtti korozati térségek vasúti fejlődésével szemben jelenleg hasonló munkátról alig lehet említést tenni.

A történeti dolgozatok, a vasúti publicisztika korábbi mennyiségét, folyamatosságát és viszonylag magas színvonalát az utóbbi időben még csak megközelíteni sem lehetett. A kutatások lényegében előzmény nélküli megismertetésnek öltözt a következőkben foglalhatjuk össze. A vasutakra vonatkozó forrásbázist a második világháborúban – még a hazai veszteségek arányát figyelembe véve is – hatalmas károkat érték. (A vasúti ügyeket kezelő kereskedelemügyi minisztérium 1889 utáni anyaga pl. 1918-ig szinte nyom nélküli megsemmisült.) A vasúti irattanyag nagyobbik része vidéki levél- és irattárakban, gyakran rendezetlenül, folyamatosan romló állaggal haladott. A trianoni döntések nyomán a vasúti igazgatóságok (valószínű hivatkoz iratok) majdnem fele a jelenlegi határokon túra került, ezek nagy részének kutatása pedig a mai napig sem lehetséges.

Az 1930-as évek végéig a vasút közlekedési, gazdasági, politikai jelentőségének látványos csökkenésével a vasútra irányuló érdeklődés és kutatási kedv is arányosan csökkent. Ehhez járult, hogy a 60-as, 70-es években a történeti szociológia és társadalomelmélet a középútrétegek kezéért nyitvánított érdeklődésével azt sugallta, hogy a vasutas dolgozók társadalmi helyzete véglegesen tisztázódott, így a vasút-történeti, szociológiai munkátról már születésük előtt érdektelenné tette. A kor azzal zárult be, hogy ezek az alacsony szintre redukált vasúti kutatások a hagyományos, múlt századi fogantatású vasúti szemlélettel sem tudván megújítani, a nekilendülő és megújuló magyar történettudományon mindvégig kívül maradtak, így a 80-as évek végén a vasúttörténet írását a magyar történettudomány egyik legfeljettebb, legközvetlenebb részének minősíthetjük.

- kórosnak minősített társadalmi szituációnak a hatóerőit, alkotó rétegeit igyekszik felkutatni és összerendezni.

1.

Magyarországon a századfordulóra világviszonylatban is figyelmet érdemlő vasúti rendszer jött létre. Az I. világháborúig a vasút lényegében vetélytárs nélkül, a legelső közlekedési eszköz volt. Korabeli áron számítva, személyforgalomban 50%-kal, teherforgalomban 75%-kal olcsóbb, nagyobb távolságokon 20-szor gyorsabb volt, mint a hagyományos közlekedési eszközök. A vasút folyamatos, pontos és tömeges szállítást tett lehetővé, viszonylag nagy biztonsággal. Magyarországon a 19. század utolsó harmadában az ipari forradalom kényszerítő módon, és egyre fokozódó mértékben támasztott infrastrukturális (elsősorban közlekedési) igényeket. A vasútépítések első szakasza a magyar mezőgazdasági termelés ösztönzésével, exportlehetőségének biztosításával és irányításával lehetővé tette, hogy a magyar gazdaság átalakításához szükséges nyugat-európai minták és szívfóhatások az országban érvényre juthassanak.

A második szakaszban (az 1880-as évektől kezdve) az ipari feldolgozóhelyek és nyersanyagtelephelyek függetlenítésével, az ipartámogatások új rendszerével, a gazdaság- és társadalomátalakítás, a modernizáció egy intenzívebb formáját is a vasútépítések vezették be. A múlt század végén a vasútépítés elképzelhetetlen méreteket öltött. Volt olyan év, amelyben közel 1000 km(!) új vasutat adtak át. A századelőn a több mint húszezer kilométer hosszúságú magyar vasúti rendszer (1913-ban 21 798 km) már a világ tizenkét legnagyobb vasútja között volt. (A Monarchia vasúti összhálózata a világon ekkor a negyedik leghosszabb.²) Az európai periféria és félperiféria országaitól eltérően, vasúti hálózatunk a minőségi követelményeknek is egyre inkább eleget tudott tenni. Területre és lakosságszámra vetített vasútsűrűségünk, hálózati kiépítettségünk a nemzetközi élvonalhoz közelített.

² Az 1909. végi állapot szerint az USA-ban 381701 km, Németországban 60089 km, Franciaországban 48579 km, az Osztrák-Magyar Monarchiában pedig 43717 km vasútvonal állt forgalomban. (L. Magyar Mérnök és Építészegylet Közlönye 1911. 35. szám.)

A vasutak fejlettsége 1911-ben³

Ország	Minden 1 km vasútra jutó (km ²) terület	100000 la- kosra jutó vasút (km)	1 lakosra jutó száll. áru súlya (ezer t-ban)	1 lakosra jutó utazások száma
Nagy-Britannia	9,70	71,3	11,62	28,6
Németország	8,72	95,5	9,50	25,3
Hollandia	10,34	54,5	2,63	7,7
Spanyolország	34,14	74,2	1,46	2,5
Olaszország	15,69	53,1	1,29	3,8
Oroszország	324,17	42,3	1,47	1,3
Románia	37,66	34,3	1,30	1,6
Szerbia	51,21	32,6	0,26	0,3
Bulgária	49,98	44,6	0,53	0,8
Magyarország	36,00	110,0	3,00	5,6

A század elejére a vasút az egész országot behálózta. A Széchenyi-féle négy főirány kiépítése mellett (Bécs felé, a Budapest–Pozsony–Bécs, Galícia felé a Bp. – Miskolc – Kassa – Przemyśl, a tengerpart irányában a Bp. – Zágráb – Fiume, Erdélybe a Bp. – Szolnok – Arad – Nagyszeben, és a Bp. – Szolnok – Nagyvárad – Kolozsvár – Brassó fővonalakkal), létrejött a bánáti (Bp. – Szeged – Temesvár – Orsova) és a déli (Bp. – Szabadka – Újvidék – Belgrád) fővonal, majd az egységes erdélyi, felvidéki, alföldi, dunántúli, horvátországi vasúti alrendszerek. A századfordulón 26 helyen csatlakoztak magyar vonalak külföldi vasutakhoz. A magyar vasút az európai közlekedési rendszer szerves részévé vált. A világháború előtt Magyarországon készültek Európa leggyorsabb és legerősebb gőzmozdonyai.⁴ A MÁV Gépgyár 1896-ban már ezredik mozdonyát bocsáthatta sínre. Rendszeressé váltak a külföldi szállítások, s az 1900-as párizsi világkiállítás nagydíját magyar mozdony vitte el. A kocsi-gyártás a 80-as évtizedben megközelítette a nemzetközi színvonalat. Acélvázazs két-, három- vagy négytengelyes, nagy teherbírású teherkocsikkal, és oldalfolyosós, külön szakaszos, gázvilágításos személykocsikkal újíttották meg a vasúti kocsiparkot. Ekkori-

³ Gazdasági elmaradottság – kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Bp. 1973. szerk. BEREND T. IVÁN és RÁNKI GYÖRGY. 91.1.

⁴ 1911-ből való a MÁV 301-es sorozatú gyorsvonati gőzmozdonya, amely a próbamenetek során 140 km/h-s európai sebességrekordot állított fel. A 601-es Malett rendszerű, kifejezetten az erdélyi és felvidéki vonalakra gyártott hegymozdony pedig 2100 kw teljesítményével, 170 tonnás tömegével akkoriban Európa legerősebb mozdonyóriásának számított.

ban épültek fel az ország impozáns – a legtöbb helyen a mai napig álló – modern pályaudvarai, állomásépületei, amelyek gyakran a városfejlődés új szakaszának kiindulópontjai voltak. Ekkor adták át a forgalomnak Fiume (1890.) Kaposvár (1899.) Pécs (1899.) Szeged (1901.) új pályaudvarait, ekkor épült fel Zágrábban (1892) az ország legnagyobb, Győrben (1894.) pedig a legmodernebb – aluljárós rendszerű – állomásépülete.

A vasút valóságos katalizátorként működött a nemzetgazdaságon belül. Egyes iparágakat szinte saját maga tartott fenn és működtetett. A kőszénbánya vállalatok közül azok fejlődtek legdinamikusabban, amelyek a vasúti megrendeléseket rendre meg tudták szerezni. (Az 1903-as, 63 millió mázsányi magyarországi széntermelés közel egy harmadát (20 millió mázsát), a vasutak használták fel.⁵) A magyarországi vasacél- és faipar jelentős mértékben függött a vasúti rendelésektől. A magyar ipartámogatás jegyében az államvasút a hazai ipar drága, másutt esetleg nem versenyképes áruit nagy tételben vásárolta meg. (A diósgyőri Állami Vasgyár sínjei méterenként 9–10 koronával drágábbak voltak a hasonló minőségű külföldi síneknél.⁶)

Az állami vasutak a szállítási kedvezmények sokaságával és sokféleségével az egyik leglényegesebb iparfejlesztési és tervgazdálkodási feladatot hajtották végre. 1902-ben a MAV forgalmának 20%-a, 1894-ben 40%-a díjmentesen szállítandó áruk-ból állt. (Ugyanez az arány a porosz államvasúton 1902-ben 7,6%.⁷)

A vasút térhódítása felgyorsította az egész magyar közlekedési rendszer fejlődését. Fokozott ütemben épültek a vasúti vonalakkhoz kövezett utak, a vízi közlekedés díjtételeivel (elsősorban a Dunán, Tiszán és Vágon) felvette a versenyt a vasúttal, nagyszabású csatornaépítési tervek kerültek a megvalósítás küszöbére, és a vasúti összeköttetés tette nagygyá az egyetlen magyar tengeri kikötőt, Fiumét.

A vasút indította meg a társadalmi mobilitás napjainkig tartó tömeges formáját és tette lehetővé az ésszerű munkacsovéndorlást. A településszerkezetben is döntő változást hozott. A vasútvonalat kapott települések robbanásszerű fejlődésen mentek át (pl. Szombathely, Losonc), a vasút nélkül maradt – akár nagy hagyományú – települések stagnáltak, vagy néhány év után visszafejlődtek. (Pápa, Gyöngyös stb.)

A vasút teremtette meg először a helyi információkból az országos nyilvánosságot, majd a kommunikáció világméretűségét. Ezzel a kultúrának, a művelődésnek minden addiginál nagyobb lehetőségét hozta létre.

Végül, de nem utolsósorban a vasút az 1860-as, 1870-es évektől kezdve a katonai stratégiának kulcseleme, a belbiztonságnak elengedhetetlen tényezője lett.

⁵ MÁNDEL PÁL: A magyar államvasutak közénifogyasztása és közénbányászata. Közgazdasági Szemle. 1903. július.

⁶ RÓZSA KÁROLY: Vasúthálózatunk fejlesztése az Államnak az eddiginél kisebb megterhelésével. Magyar Mérnök és Építészegylet Közlönye 1911. 27. szám.

⁷ FÖLDES BÉLA: Vasúti politikaték kérdései. In: FÖLDES BÉLA: Közgazdaságtani értekezések 2. kötet. Bp. 1904. 175. l.

Az állam viszonylag hamar felismerte a vasút gazdasági, politikai és honvédelmi fontosságát. Ennek megfelelően az állami akaratokat két alapérdek határozta meg: a lehető legtöbb vasutat felépíteni, és a lehető legkiterjedtebb ellenőrzést elérni ezeken a vasutakon. Mivel a két állami célkitűzés nem mindig fedte egymást, az állami vasút-politika lényege ezen ellentétek meghaladása, a vasúttépítési kedv, és az állami befolyás koronként változó egyensúlyának megtalálása volt.

A magyarországi vasutak a századforduló táján több szempontból csoportosíthatók: műszakilag első-, másod-, harmadrangú, széles, keskeny, normál nyomtávú, közgazdaságilag fő, mellék és helyiérdekű vasutak, tulajdonjogilag magán, (egyéni és társas) és köz- (állami és községi) vasutak, kezelés szempontjából magán vasút saját üzemvitellel vagy állami üzemvitellel és állami vasút saját üzemvitellel vagy magánjellegű üzemvitellel. Azt a folyamatot, amelyben az állami vasútpolitika időközönként az egyik vagy másik vasúttípust előnyben részesítette, vasútállamosításnak nevezhetjük.

Liberális gazdaságpolitikai megfontolások és az állam viszonylagos gyengesége miatt Magyarországon az 1870-es évekig a magánvasúti rendszer dominált. Ebben az időszakban az állami közigazgatás kezében a vasúttépítési engedélyezések monopóliuma volt az egyetlen vasútpolitikai eszköz. Abból az alaptételből kiindulva, hogy a közlekedési vállalatok létjogosultságukat az állam fennhatósági jogából merítik, egyenesen következett, hogy új vasutak építésére csak állami hatóság adhatott engedélyt. A vasúti engedélyokmányban az állam megadta a földkisajátítási jogot, szabályozta az illető vasúti társaság és részvényesek jogviszonyait, megállapította az építési tőkét és annak beszerzési módját, a részletes műszaki feltételeket és díjszabási maximumokat. A vasúttépítés ösztönzésére, a kül- és belföldi tőke érdeklődésének felkeltésére, az állam az építésekbe fektetett tőkének garantált bizonyos megtérülést. (Magyarországon általában 5-6% körül mozgott a biztosított jövedelem, az úgynevezett kamatgarancia.)

A különböző manipulációk és visszaélések miatt azonban az államháztartásnak egyre nagyobb terhet jelentettek a kamatbiztosítós vasutak, és a magánvasúti rendszer nem nyújtott elegendő lehetőséget az állami irányítás számára sem. Éppen ezért az állam a 80-as évektől dinamikusabb vasúti politikát indított el. Sorra vásárolta meg (váltotta meg) a magánvasutakat, kötött előnyös üzemkezelési szerződést velük, sőt saját maga is vasúttépítésekbe kezdett.

A vasúttépítés új szakaszát a helyiérdekű vasutakról szóló törvény indította el (1880: XXI. tc.), amely az építés, üzemeltetés és finanszírozás megkönnyítésével a magántőkét fokozottabb vállalkozásokra ösztönözte. 1882-1889 között közel nyolcezer km helyiérdekű vasút épült fel.

**A vasutak százalékos megoszlása birtokállapot
és kezelés szerint (1884–1903)⁸**

Év	MÁV	Máv kezelésében lévő %	Magánvasutak (%)
1884	43	4	53
1887	42	5	53
1890	51	20	29
1893	59	22	19
1896	51	33	18
1899	45	45	20
1903	43	40	17

Az állam a fennhatósága alá vont vasutakon erőteljes forgalomnövekedést ért el. 1888-ban az új tarifarendszer bevezetése előtt, kilenc millió utast szállított a MÁV, három év múlva huszonhat milliót, 1900-ban már közel negyven milliót. 1904-ben az összes magyarországi vasút ötvenkét millió tonna árut mozgatott meg. 1913-ban a hazai állótőke állományának már egynegyede feküdt vasútüzemi objektumokban.

3.

A vasúti szakigazgatási intézményrendszer három szinten épült ki. A miniszteriális szintű szabályozás (1867–1889 között a Közmunka- és Közlekedési-, 1889 után a Kereskedelemügyi Minisztériumban) a vasúti szakosztály ügyosztályain keresztül bonyolódott. A minisztériumban engedélyezési, jogi, közigazgatási, forgalmi és műszaki osztály működött.

Középső hatóságként többféle megoldással kísérleteztek. Létezett Vasútépítési Igazgatóság, Vasútépítési Főfelügyelőség kizárólag a magánvasutak felügyeletére, függetlenített Műszaki Iroda, Kamatbiztosítási Számvevőség, Műszaki Tanács stb. Végül az eltérő feladatköröket két középszintű szervezet, az Államvasúti Igazgatóság és a Vasúti Főfelügyelőség egyesítette. Az államvasutak központi intézménye az Igazgatóság, a vasútállamosítások előrehaladtával a kis Budapest–Sálgótarján vasútüzleti igazgatóságból fejlődött ki. 1872-ben az Igazgatóságba olvasztották a Vasútépítési Igazgatóságot majd a Műszaki Irodát. A századfordulón már minden lényeges ügyet az Igazgatóság tartott kezében. Általános igazgatási, pénzügyi, kereskedelemügyi,

⁸ TOMINÁC JÓZSEF: Magyar szent korona országainak vasútai 1845–1904 c. munka alapján készült százalékos kimutatás.

építési, pályafenntartási, gépészeti, forgalmi főosztályát öt igazgató és az elnökgazgató irányította. A századelőn az Államvasúti Igazgatóság az európai nagyvasutak egyik legnagyobb ilyen jellegű intézményének számított.

A második közép szintű hatóság a Magyar Királyi Vasúti Főfelügyelőség, amely az Építési Főfelügyelőség és a Műszaki Tanács feladatainak átvételével az összes építési forgalmi és gazdasági ügyet ellenőrzése alatt tartotta. A főfelügyelőség konzultatív, ellenőrzési, javaslattevési és határozathozatali jogköre az ország összes vasújtára kiterjedt, így az Igazgatóság mellett egy másik középhasztás is állami érdekeket közvetített és érvényesített a vasútüzemek felé.

Az alsó szakigazgatási hivatalokat az államvasutaknál az üzletvezetőségek, a magánvasutaknál az üzletigazgatóságok képviselték. A századelőn az üzletvezetőségi rendszer központjai a következők voltak:

1. Arad (alapítási év 1884.)
2. Budapest-Balpart (1891.)
3. Budapest-Központ (1891.)
4. Debrecen (1890.)
5. Kolozsvár (1878.)
6. Miskolc (1892.)
7. Szabadka (1912. újr alapítás)
8. Szombathely (1895.)
9. Szeged (1888.)
10. Temesvár (1911.)
11. Zágráb (1881.)

A magánvasúti igazgatóságok közül a Kassa – Oderbergi, a Szamosvölgyi, az Arad – Csanádi, a Győr – Sopron – Ebenfurti és a Déli-Vasúti voltak a legnagyobbak.

A vasúti intézményrendszer formálódása, fokozatos kiegészülése új lehetőségeket teremtett a vasutas politika számára. Az igazgatási részfeladatok differenciálódása, hatékonyságuk gyors növekedését, a központi irányítás térnyerését eredményezte. A kettős központi felügyelet megszüntetése, a centralizált adminisztráció, az üzemi egyöntetűség biztosítása (nemzeti és birodalmi téren egyaránt) az állami eszköztárat jelentékenyen kibővítette. A nem kifejezetten szakigazgatási szervezetek megjelenése már ezt az új helyzetet fejezte ki.

Az első ilyen intézmény – a vasutasok legirigyeltebb kiváltsága – a MÁV nyugdíjintézete volt. Az 1870-ben megalakult Államvasúti Nyugdíjintézetnek minden harmincöt évnél fiatalabb alkalmazott tagja lehetett, és meghatározott tagdíjfizetés (évi 3%) ellenében később akár fizetésüket meghaladó nyugdíjat is élvezhettek. Az államvasúti kezdeményezések nyomán a magánvasutak is sorra alapították nyugdíjintézeteiket. Az összes magyarországi vasúti nyugdíjintézet alaptőkéje 26 millió korona körül mozgott, ebből 21–22 millió csak a MÁV intézeté volt (a legnagyobb magánvasúti nyugdíjintézet, a Kassa – Oderberg-i két milliós alaptőkével rendelkezett).⁹

⁹ A jóléti intézmények pénzügyi állapotára vonatkozó adatokat a Magyar korona országainak vasúttjai az 1900. 1901. és 1902. évben. Bp. 1905. c. kiadvány tartalmazza.

A nyugdíjintézetekhez kapcsolódtak a segélyegyletek. 1876-ban „Magyarországi Összes Vasúti Alkalmazott Személyzet Önszolgálati és Segélyegylete”, 1878-ban a „MÁV alkalmazottak Rudolf Trónörökös Egyesülete”, majd közel egy tucat államvasúti és magántársasági segélyegylet alakult meg. (A nyugdíjintézetekhez képest a segélyegyletek szerényebb anyagi erőt képviseltek, összes alaptőkéjük kb. egynyolcada volt a nyugdíjintézetekének.) A segélyegyletek ingyen orvosi kezelést, díjmentes gyógyszerellátást, táppénzt, gyermekágyi-segélyt, jogvédelmet, tanulmányi, szakmai ösztöndíjakat biztosítottak tagjaiknak.

A vasutas társadalmi intézmények minisztériumi vagy igazgatósági kezdeményezéssel és védnökséggel, szigorúan ellenőrzött alapszabályokkal, katonás szervezettséggel alapvetően állami minták alapján formálódtak. A társadalmi kezdeményezéseket a már alakuló testületi szellem oltalmában sikeresen terelték a „vasutas érdekek” szolgálatába, az igazán autonóm és impulzív próbálkozásokat pedig – a valóban kitűnő vasúti információs rendszer segítségével – hamar és könnyen felszámolták.

Az 1880-as évektől kezdve gombamódra szaporodtak a vasutas dalegyletek, olvasó- és önképzőköri körök, aliszti körök, kaszinók, klubok.

A századfordulón a vasutas művelődési intézmények majd minden nagyobb szolgálati helyen működtek. A helyi kulturális élet állandó színtestjei lettek a vasutas színtársulatok, a vasutas bálók, a vasutas sportrendezvények. 1900-ban megalakult az első vasutas sportklub (Törekvés SE.), s három év múlva saját pályáján már labdarúgó, kerékpár, birkózó és atlétika szakosztály működött. 1902-ben Debrecenben (Egyetértés Football Club), 1907-ben Kolozsvár (Vasutas Sc.) és Székesfehérvár (MÁV Előre), majd Temesvár, Miskolc, Érsekújvár, Sátoraljaújhely gazdagodott vasutas sportklubokkal.

A vasutas intézményrendszerben a sajátos érdekeket megjelenítő rétegszervezetek is megjelentek. A mozdonyvezetők segélyegylete (1881) után sorra alakultak a vonatkísérők, kocsikísérők, kalauzok jogvédő egyesületei saját anyagi bázissal, saját lapokkal, folyóiratokkal, klubokkal.

A nyugdíjrendszer, a segélyegyletek, a közművelődési egyesületek, a rétegszervezetek egész hálózata olyan vasutas jóléti intézményrendszert teremtett, amely – korát évtizedekkel megelőzve – példa nélkül állott a dualista Magyarország társadalmában.

4.

A vasúthálózat gyors kiépülésével párhuzamosan emelkedett a személyzet nagysága. A dualizmus korában a vasutasok létszáma kétszer olyan gyorsan emelkedett mint a gyári munkásoké. Az állami alkalmazottak közül is (csendőrség, rendőrség, posta, adóhivatal) a vasút járt elől a legdinamikusabb létszámnövekedésével. (1900: 45717, 1910: 68627, 1913: 79486)¹⁰

¹⁰ GADANECH BÉLA: A vasutas szocialista munkásmozgalom története. Bp. 1986. 17. l.

A szolgálati rendtartások a vasúti személyzetet hivatalnok, altiszt és szolga kategóriákba sorolták. A MÁV-nál 1900-ban 6519 (16%) hivatalnok, 10726 (27%) altiszt, 22390 (57%) szolga szerepelt a nyilvántartásokban.¹¹

A vasutas hierarchia csúcsán a hivatalnokok álltak. Hivatalnoki kinevezéshez – beosztástól függően – főgimnáziumi, felőrkatonai- vagy kereskedelmi-iskolai, műszaki egyetemi vagy jogi végzettség volt szükséges. A hat hivatalnoki rangfokozatba a mérnökök, könyvelők, fogalmazók, az állomásfőnökök, állomási előjárók és a forgalmi tisztek tartoztak. A vasúti hivatalnokok 40%-a a központi igazgatásban (az igazgatóságokon és ügykezelőségeken) 60%-a pedig pályaudvarokon, fűtőházakban és nagyobb állomásokon tevékenykedett. A magyar államvasúti tisztségviselői kar Európában a legnagyobbak közé tartozott. (Az általános igazgatásban felhasznált pénzüsszegek az osztrák államvasút igazgatási költségeit két és félszeresen múlták felül.)

A vasúti magánhivatalnokok – a közigazgatásban dolgozó tisztviselőkkel ellentétben – anyagiilag jobban elismert, tekintélyesebb réteget alkottak állami alkalmazásban álló kollégáiknál.

Az érdekelt nagybirtokosok, gyárosok és részvényesek a magánvasúti hivatalokat közvetlen megbízottjaikkal, rokonaikkal, barátaikkal töltötték be. Ennek megfelelően magánvasutaknál az évi átlagfizetések rendszeresen 200–250 koronával meghaladták az állami fizetéseket.¹²

A számszerűen jóval nagyobb államvasúti hivatalnoki kar szélesebb társadalmi merítéssű volt. A szakmai ismereteket megjelentető vasutas követelményrendszer, előléptetési és kinevezési szisztéma kedvező lehetőségeket biztosított a gyors karrierhez, a felfelé irányuló társadalmi pozícióváltáshoz. A vezető hivatali beosztások már automatikusan miniszteri tanácsosi, titkos tanácsosi ranggal, nemesi kinevezésekkel, kitüntetésekkel jártak együtt. A hivatalnoki állások többségében azonban a középosztály egzisztenciálisan leginkább fenyegetett rétegei jutottak hangadó szerephez. Jól mutatja ezt a földbirtokok „úri pályánál” szokatlanul alacsony szintje.

¹¹ A Magyar Királyi Államvasutak 1900. állapota és üzleti eredményei. Bp. 1901.

¹² Fenyő Vilmos: A középosztályok dinamitája és a magántisztviselői. Huszadik Század. 1906. 2. szám. 51–53. l.

**Földbirtokkal rendelkező vasúti hivatalnokok száma
1900-ban¹³**

Birtoknagyság holdban	Tulajdon- ban lévő birtokkal rendelkező	Bérbe vett hivatalnokok	Bérbe adott száma	Haszon- élvezett
1 alatt	135	341	27	19
1 – 5	87	591	40	1
5 – 50	89	220	115	8
50 – 100	8	7	25	–
100 – 200	5	1	22	–
200 – 1000	13	4	13	–
1000 felett	1	1	1	–

A dzsentri tisztviselő szemében azok voltak a szalonképes állások, amelyek valamiképpen folyamatosságot mutattak a nemesi, nemzeti tisztviselői hagyományokkal. A közigazgatás, a külügy, az igazságügy után következtek a kereskedelmi, postai és vasúti állások. A dzsentri ezekben „a közhivatalokban ezeknek az állásoknak sablonos teendőiben aránylag a legkevesebb megerőltetéssel folytathatja régi vegetatív életét. Mert ezekben a hivatalokban nagyon mindenre kapható vak eszköznek kell lennie a felsőbb hatalmak kezében: de minél inkább az, annál büntetlenebbül lehet úr és zsarnok lefelé, s így ősi gögie megkapja a mindennapos táplálékát”.¹⁴

A dzsentri mentalitás egészen a vidéki forgalmistáig a hivatalnokok nagyobbik, alsó, és az altisztek vékonyabb, felső rétegében, az egyik alap- és mintaerejű megnyilvánulás lett. Mindezzel együtt azonban a dzsentri térnyerés és a vasúti szakmai színvonal hullámozása vagy esetleges csökkenése között mechanikus és direkt kapcsolatot nem lehet feltételezni.

A dzsentroid felső-középső vasutas rétegek, egyrészt az állandó változásban, mozgásban lévő alkalmazotti állomány szocializációját könnyítették meg, másrészt a vasutas szellemiség „úri” vonásait erősítették.

A vasutasság derékhadát az altisztek és a szolgák alkották. Mind az altiszt, mind a szolga elnevezés megtévesztő. A magyar társadalomban az altiszt és a szolga kategorizálás egészen mást jelentett mint a vasútnál. A vasútüzem egyes szakágaiban foglalkoztatott szolgák, altisztek nem voltak azonosak az állami közigazgatás, a bíróság, a fegyveres testületek vagy egyéb hivatalok szolgáljaival, altisztjeivel, bár azonos társadalomstatistikai kategóriába sorolták őket. A vasúti szolgáknak csupán 4–5%-a végzett hivatalszolgai tevékenységet, az altisztek 3–3,5%-a volt művezető, s csak 8–9%-uk dolgozott irodaaltisztként. Az altiszteknek a középiskola alsóbb osztályaival, be-

¹³ A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. IX. rész. Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat. XXVIII. kötet Bp. 1907.

¹⁴ SZABÓ DEZSŐ: A középosztály. Élet és Irodalom. 1923 március.

onztásuknak megfelelő szakképzettséggel és vasúti szakvizsgákkal kellett rendelkezniük, a szolgák alkalmazásának feltétele a megfelelő vasúti szakvizsgák eredményes letétele mellett a tökéletes írási-olvasni tudás és a számtani alapfogalmak ismerete volt. Az altisztek közé a mozdonyvezetők, kalauzok, pályafelügyelők, kisebb állomási előjárók, táviráczok, rakárnokok tartoztak. Szolgái beosztásában váltóőrök, pályőrök, mozdonyfűtők, kápecok, vonatfékezők, állomásállhazók dolgoztak.

A vasutasok alsó-középső rétegeinek utánpótlását az ipari szakmunkások vasúti továbbképzésével, kiszolgált katonai altisztek átvételével (1873. III. tc.) és a mezőgazdasági szférából, általában kis- és középbirtokos parasztok felvételével oldották meg. Közvetett úton az államhatalom mindhárom forrást ellenőrizni tudta. A jelöltek kiválasztását, felvételét, tanfolyamra küldését és vizsgáztatását központilag kinevezett bizottságok végezték. A hadsereg altiszteinek – törvényileg és rendeletileg többször és nyomtatékokon rögzített – soronkívüli munkavállalási lehetősége tudatosan erősítette a militáns és paternalista szemléletet a vasúton. A vasutasok alsó és középső (első generációs paraszti származású) rétegeiben a paraszti kultúra sajátos módon élt tovább. Ez elősorban a földhöz való hagyományos viszony átmentésében nyilvánult meg. A vasúti segédczemélyzet (szolgák és altisztek) körében több mint hatvezren rendelkeztek említhető földdel.

Földbirtoklalt rendelkező vasúti segédczemélyzet 1900-ban¹⁵

Birtokmagnyság holdban	tulajdonban lévő	bérbe vett birtokkal rendelkezők száma	bérbe adott	haszon- élvezet
1 alatt	2416	452	195	270
1-5	2453	367	424	172
5-50	691	51	384	31
50-100	4	1	11	-
100-200	-	-	-	-
200-1000	-	-	-	-
1000 felett	-	-	-	-

A váltóőrök, pályőrök, pályafelügyelők, a kisállomások altiszteiei vagy akár hivatalnokai a szolgálatot látva rendszeres földműves munkákat folytattak. A századelőn a vidéki vasutas alkalmazott „szántott, vetett, kapált, kaszált, aratott és így biztosította szerény éves kenyerét”.¹⁶ A vasutas földművesek számát tovább növelte – a statisztikában nem szereplő – háztáji veteményessel, gyümölcsbázel bíró kis gazdaságok száma. A pályőrök például a vasút mellett szabadon lévő területet igazgatósági engedéllyel megművelhették, s így családjaik gyakorlatilag önellátóvá váltak.

¹⁵ Lásd 13. jegyzetnél.

¹⁶ BALASSY TAMÁS: Szepesvártól a vezérigazgatósági beosztásig, vagy egy emberöltő a MÁV szolgálatában. Bp. 1982. Kiadott: Magyar Könyvtudományi Múzeum. Kéziratár 992/993.

A szolgálati juttatások a belső réteghatárokat még élesebbé tették. Az alapjuttatás, az évi jövedelem a szolgálknál 500–1400, az altiszteknél 900–3200, a hivatalnoknál 1200–8000 koronáig emelkedhetett. (Összehasonlításképpen a századfordulón a nyári mezőgazdasági idényünkra napszáma 1–2 korona volt).

A másik alapjuttatás a szolgálati lakás (vagy ennek hiányában lakpénz) biztosítása volt. A századelőn a vasutas hivatalnokok minimális (nem is akármilyen) lakásigénye rangfokozatok szerint így alakult:

Hivatalnoki lakásjogosultság 1900-ban¹⁷

Rangfokozat	Szoba 20 m ² -nél nagyobb	Kisszoba 20m ² -nél kisebb	Konyha
I.	5	1	1
II.	4	1	1
III.	3	1	1
IV.	3	–	1
V.	2	1	1
VI.	2	–	1

Az alkalmazottaknak külön kérésre építési segílyt, fizetési előleget folyósítottak. A kiépülő laktanya- és vendégszobarendszer, a kedvezményes vasúti étkezés, minden alkalmazott számára igénybe vehető volt. Az altiszteknél és a szolgálknál komplett téli-nyári egyenruha járt. Szolgálati utazásokhoz, állomási helyeken kívüli szolgálattételeknél az alkalmazottaknak napidíjat számoltak el. Hivatalos utazásokhoz szabadjegyet kaptak, a főhivatalnokok első osztályra, a többi hivatalnok és az altisztek egy része másodosztályra, a többi alkalmazott harmadik osztályra jogosító jegyhez jutott. 1907-ben bevezették a személyzeti jegyet. A mozdony- és vonatkísérő személyzet kilométer- és órapénzt is élvezett. A hivatalnokok kötelező vonalbejárásaik alkalmával utazási átalányt vehettek fel. A pályőrök tisztogatási átalányt kaptak. Ha egy alkalmazott szolgálati okból elköltözni kényszerült, költözési hozzájárulást kapott. A hivatalokban dolgozók irodai és hivatali átalánya a havi hatvan koronát is megközelíthette. A vasutasok (az állami tisztviselőkkel együtt) rendszeresen kedvezményes állami kölcsönökhöz juthattak. Több városban (Budapest, Balassagyarmat, Szombathely stb.) vasutas lakótelep építését kezdték meg.

5.

A vasútüzem sajátos ismereteket követelt dolgozóitól. A vasút szinte évek alatt a legfejlettebb technikai színvonalon álló új iparágat hozott létre. A vasút által követelt új tudásanyag és munkastílus a szakmai öntudat magas szintjét eredményezte. Eredeti szakmai képzettségük mellett, a vasutasság általános műveltsége is a kor értelmisé-

¹⁷ Vasúti Szaknaptár az 1900. évr. Bp. 1899. 44. l.

gi színvonalán állott. A szakértelmiség kénevelését célzó Vastúti Tisztképző Iskolám (1887) közismereti tárgyak széles skáláját oktatása folyt. A szakismeretekon kívüli jogi, törvényismereti, földrajzi, történeti, kereskedelemismereti, német és francia nyelvek szerepeltek a tantárgyak sorában. Az altiszti képező vizsgákon a geográfiai és történelmi kérdések a kötelező törzsanaghoz tartoztak. A műveltségbeli viszonyok egyik fontos mutatója volt az olvasni tudók számaránya:

100 keresőre eső olvasni tudó 1900-ban. ¹⁰	
mezőgazdasági és kertészet	52,8
erdészet	55,2
bányászat és kohászat	70,1
ipar	83,9
kereskedelem, hitel	87,9
közlekedés	87,1
ebből vastúti közlekedés	99,8

A vastúti szaktudás megszerzését, a tanfolyamokat, a vizsgákat és az alkalmazottak véglegesítését különleges pártosz, konzervatív, feudális ünnepélyesség vette körül. A vasutaknál a hivatalos esküdt még azoknak is le kellett tenni, akik az állam szolgálatából léptek az intézet kötelékébe és korábban már hasonló esküt tettek.

A vasúton a megfelelő fegyelem és rend biztosítására a polgári viszonyok között különleges szervezeti rendszer alakult ki. A hierarchikus és kölcsönös függések bonyolult rendszere sajátos fél-katonai munkakörülményeket teremtett. A rideg, bürokratikus, katonai munkastílus jóval meghaladta a vasútüzem működtetéséhez jogosult és szükségesszerű munkafegyelmet. Az államigazgatás teljes felügyeletet kívánt legnagyobb intézményének dolgozóit felett. A vasúthoz belépők a hém áhított egyenruháért állampolgári jogaik nagy részét adták cserébe.

A vasutasok bármikor az ország bármely szolgálati helyére áthelyezhetők voltak, másuttóluk először előjárójuknak kellett bejelenteni, sőt az alkalmazottak kötelesek voltak a „magánéletben tisztességes és állásuknak megfelelő magaviseletet tanúsítani.” A szolgálati felelősek gyakorlatilag kontrollálatlan hatalmat nyertek beosztottjaik felett. A szolgálati főnökök bármiféle hivatalos eljárás nélkül különféle rendbüntetésekkel sújthatták dolgozóikat. (figyelmeztetés, megrovás, pénzbüntetés, szabadságelvadás stb.). Az alkalmazottaknak egyszer volt joga panaszt tenni felettese ellen, aztán egész életében nem. A szolgálati szabályzat szerint „a sajtóval való összeköttetés az elnök-igazgató engedélye és felhatalmazása nélkül súlyos szolgálati vétségeket képez, mely esetleg a legszigorúbb büntetéssel torolttatik meg.”

A vastúti szolgálati rendtartások lehetetlenné tették az önálló politikai közszereplést is. („Az intézeteken kívül álló képviselői testületekben az alkalmazottak tisztségeket csak az elnök-igazgató engedélyével vállalhatnak.”)

Jogilag kodifikálták a vasutas közéletben az igazgatóság monopóliumát. („Az alkalmazottak körében bárminemű egyesület alakításához az elnök-igazgató előzetes en-

¹⁰ A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. X. rész. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. XXVIII. kötet. Bp. 1907.

gedélye szükséges, az alapszabályok illetékes helyen való megerősítése pedig rendes szolgálati úton az igazgatóság közvetítése mellett kérelmezendő.”¹⁹

A vasút egész országot átfogó egységes hálózata, a vasútüzemek kiemelkedő gazdasági, kulturális jelentősége, hamar megérlelte azt a felismerést, hogy egy aktív nemzetiségi politikának a vasút központi területe lehet. Egy tudatos nemzeti vasútpolitika részeként az 1870-es évektől megindult az idegen anyanyelvű (cseh, osztrák, szlovák, délszláv) vasutasok sietős magyarosítása, szükség esetén adminisztratív eszközökkel történő eltávolítása. (1878-ban az államvasúti dolgozók 7, a magánvasúti alkalmazottak 30%-a külföldi illetőségű volt.)

Az első vasúti nyelvrendelet (1872.) leszögezi, hogy „... az állam hivatalos nyelve a magyar lévén, s az utazóközönség tulnyomó része is e nyelvet használván mindazon hajózási és vasúti vállalatok, melyek ezen ország területén az állam támogatása mellett közlekedési üzletet folytatnak ... a hatóságokkal a közönséggel és saját közzegeikkel való érintkezéseikben az ország hivatalos nyelvét kell hogy használják.”²⁰

Az alaprendeletet az évek során megújították, szigorították, határidőhöz kötötték s ennek eredményeképpen az 1850-es 1860-as években Európa minden részéről verbuválódott internacionális vasutasság szinte nyomtalanul eltűnt. Az 1870-es évektől kezdve állami vasúthoz csak a magyar nyelvet anyanyelvi szinten beszélőket vették fel. A századfordulón az államvasutaknál a magyar nyelvismeretet teljesnek tekintették.

Ugyanekkor (1900.) az egyéb állami alkalmazottak között az állami tisztviselők 94%-a, a vármegyei tisztviselők 92,3%-a, az oktatásügyiek 73%-a, az igazságszolgáltatásban dolgozók 89%-a, a közegészségügyiek 75%-a beszélt a magyart valamilyen szinten.²¹

A vasúttal folytatott nemzeti politizálás a leglátványosabb eredményeit Horvátországban érte el, ahol más alkotmányos eszközök hiányában a vasút volt a magyarosítás, a magyar jelenlét demonstrálásának legfőbb eszköze: egyrészt a Horvátország belsejébe telepített magyar, félhivatalos, félkatonai szervezet pszichikai erejével, másrészt a nagyvonalú vasúti iskolapolitikával. A századelőn a MÁV 14 horvátországbeli elemi és 2 ipari iskolát működtetett teljesen a saját költségén saját tanáraival. Több iskolában alapítványokkal, ösztöndíjakkal támogatta a magyar és horvát vasutasok gyermekeit.

A nemzeti politizálás szempontjából még nagyobb jelentőségűnek tekinthető a MÁV nevelőintézeti rendszerének létrehozása. 1896-ban Szegeden, 1897-ben Kaposváron, 1905-ben Szatmárnémetiben nyílt vasutas nevelőotthon. Az intézmények a nemzetiségi területek vasutas gyermekeit részesítették olcsó, magyar nyelvű oktatásban. A nevelőintézetek hivatalos célja a munkájuk és beosztásuk miatt idegen környezetbe került vasutasok magyarságának megőrzése volt, de ezzel együtt számottevő vonzerőt gyakoroltak a kispénzű szlovák, román és rutén vasutasokra is. Így a nevelőintézetek egyúttal a magyarosítás kifinomult „természetes” eszközei is lettek.

¹⁹ A századfordulón érvényben lévő Szolgálati Szabályzat teljes szövege a Magyarországi Rendeletek Tárá 1887. évi. 1. kötetében található. (352. l.)

²⁰ Magyarországi Rendeletek Tára. 1872. 1. kötet. 220. l.

²¹ Lásd a 18. sz. jegyzetnél.

A vasúttüzem egyik leglényegesebb sajátossága, hogy munkahelyei viszonylag kis koncentrátsággal az ország egész területén megtalálhatóak. A közvetlen munkakapcsolatok hiányában, ám az egység deklarált és nyilvánvaló tudatában (társadalmi elismertség, azonos munkafolyamat, egyenruha stb.) a szakmai szolidaritás igen erős, másutt alig tapasztalható misztikus formája honosodott meg. A vasutas mítosz növekedéséhez és terjedéséhez további kedvező feltételeket teremtettek a munkafolyamatnak máshoz alig hasonlítható jellegzetességei. A 19. században a vasút még maga volt a „nagy kaland.” A gyakran második honfoglalást jelentő vasútépítések, a világ összezugsugorodása és megtagapinthatósága, a sebeség addig elképzelhetetlen növekedése, a gőzmozdonycsodák, tekintély és felelősség, izgalom és életevesztély – mindezt ekkoriban a vasút nyújtotta. A nehéz, változatos és valóban egyedülálló vasúti munka már a századvégén megteremtette a maga hőseit, legendáit és mítoszt.

A századfordulón a vasút felé irányuló társadalmi mobilitás erőteljesen lefékeződött. A második, harmadik vasutas generáció tagjai közül egyre többen származtak vasutas családból. A vasutasnak szinte az egész életét betöltötte a szakma, így a gyerekek a családban folyamatos és határozott érzelmi és ideológiai kondicionálással észrevétlenül is vasutassá nevelődtek. A vasúti vezetés különféle lehetőségeket biztosított ahhoz, hogy a vasutasok hozzátartozóikat bejuttathassák a vasúthoz. (Hivatalos ajánlási rendszer, és az elnézően kezelt, tömeges jelenséggé váló protekciózás.) A vasút által segélyezett állami iskolákban, a szakiskolákban, és a Vasúti Tisztképző Intézetben a vasutas származásúak elsőbbséget élveztek. Nagy hagyományú vasutas diasztriák keletkeztek, a vasutas társadalom egyre zártabb lett.

A vasutasok szakmai-testületi öntudatának kifejlődése, majd ennek összekapcsolódása nemzeti küldetésstudattal és misztikus elképzelésekkel, végül a társadalmi pozíciók átöröklhetőségének kiharcolása, megalkotta a vasutas hivatástudat fő pilléreit. A hivatástudat genezisével és belső megerősödésével párhuzamosan a társadalmi legitimáció is megtörtént. A társadalmi elismertség anyagi, interperszonális, szociális és politikai vonatkozásaiban egyaránt megvalósult. A vasutas presztizs (hivatástudat és társadalmi legitimációja) az értékeknek és jelentéseknek bizonyos – az adott korra jellemző – behatárolt részét jelentette meg. A vasutasok társadalmi presztizse ezután annak megfelelően növekedett, ahogy a társadalom által pozitívan értékelt életmodelleket a vasút elérhetővé és megvalósíthatóvá tudta tenni, és viszont, a vasutasok kivételezett társadalmi helyzete addig létezett, amíg a vasút olyan – anyagi és nem anyagi szférában megvalósuló – mintákat tudott kínálni, amelyeket a társadalom egyértelműen elfogadott, ám realizálásukra nem volt módja.

Ennek összefüggésében a vasutas presztizs nem más, mint egy preferált és lehetséges életmodell igazolója és életrekeftője. Ezen vasutas élet(modell) pontos – szociológiai, politikai, pszichológiai – rekonstruálása lesz a következő feladat.

DIE GEBURT DES PRESTIGES DER EISENBAHNER

In dem sich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts vollziehenden, neue Bedürfnisse und Werte, neue Berufe und Schichten hervorbringenden Vorgang des Kapitalismus war in der sich modernisierenden ungarischen Gesellschaft eine neue, markante und sich auch durch selbständige Merkmale auszeichnende gesellschaftliche Schicht, die der ungarischen Eisenbahner entstanden. Die Tatsache, daß sich das Erscheinen und dann das Erstarken der Eisenbahnerschaft mit unklaren, idealisierten Elementen verknüpfen konnte, stand mit den wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und psychologischen Antinomien der Entwicklung der ungarischen Gesellschaft in engem Zusammenhang. Diese Studie ist bestrebt, die Wirkungskräfte und die schöpferischen Schichten dieser mit Recht als anomal bezeichneten gesellschaftlichen Situation aufzudecken und anzuordnen. Zuerst werden Angaben zur wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und kulturellen Bedeutung der Eisenbahn im Ungarn des 19. Jahrhunderts ermittelt, dann wird die Analyse des Bedingungs-systems der Verstaatlichungen der Eisenbahn sowie die Entstehung des spezifischen Institutionsnetzes der Eisenbahn vorgenommen. In Zusammenhang damit werden die Entstehung, die Herkunft, die soziale, die materielle Lage und die Arbeitsumstände der bei der Eisenbahn Beschäftigten untersucht. Schließlich wird die Genese und die gesellschaftliche Legitimation des beruflichen und des Körperschaftsbewußtseins, des nationalen Berufsbewußtseins, des Mythos und des durch die Vererblichkeit der gesellschaftlichen Positionen entstehenden Berufsbewußtseins dargestellt.

TARTALOM

PELYACH ISTVÁN: Egy elmulasztott várostrom tanulságai (Az aradi vár „ostroma” 1849 januárjában)	3
DEÁK ÁGNES: Eötvös József nemzetértelmezése és nemzetiségpolitikai koncepciója az 1850-es évek első felében	23
SZABÓ P. CSABA: A vasutas presztizs születése	37

Felelős kiadó a Bölcsészettudományi Kar dékánja
JATE Soksorozító üzeme. Felelős vezető LENGYEL GÁBOR.
A kézirat nyomdába érkezett 1989-ben, megjelent 1989-ben
425 példányban 3 fv terjedelemben.
A szövegszerkesztést a Csapó és társai Informatikai kft. végezte.